

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЕМЕЙСТВОТО: ДИСЦИПЛИНАРЕН ОБХВАТ, МЕТОДИКА, ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧЕН ФОКУС

Михаил Мирчев¹

Изходен тезис и основна постановка:

- Семейството е не само обект на икономическа предприемчивост, не е само битово-консумативна общност, нито е само консервативно-периферен участник чрез запасяване с недвижимо имущество и парични спестявания.
- То е не само гражданска периферия на „важните“ институции, на корпоративните структури, на държавните и общинските предприятия и инвестиционни институции и фондове.
- Семейството е и пряк стопанско-икономически субект. При това то има съпоставима маса на ресурси за предприемчивост, инвестиции и стопанска активност – в рамките на обществото спрямо държавните и корпоративните субекти.
- Семейството има незаменими косвени икономически функции, които го дефинират като „фундаментална социална общност“ в обществената система.
- То е фундаментален „неикономически“ фактор за икономическа модернизация, гражданска рамка и стимул за или пречка и ограничител пред такава модернизация.
- Семейството е фундаментален обществен механизъм за вплитане между демографския процес на възпроизводство на населението и стопанско-икономическия процес на производство, разпределение и преразпределение.

Острата демографска криза в България е бариера пред икономическото ѝ развитие, пред достигането на средноевропейските стандарти за качество на живота, както и за нормалното възпроизводство на българската нация и държава. Това е факт не само според наши изследвания, но и според Green Paper на Европейската комисия още от март 2005 г. Оттогава досега, 10 години по-къс-

¹ Това е авторска студия, разработена въз основа на изследователски проект по НИД УНСС, № НИД 21.03-20/2009 г. на тема „Икономически функции на съвременното българско семейство“. Проектът бе реализиран под научното ръководство на автора проф. д.с.н. Михаил Мирчев и с организацията, координирането на цялата емпирична изследователска работа, обработването на данни и извличане на информация от други източници от д-р Мариета Христова.

Михаил Мирчев е доктор на социологическите науки, професор в кат. „Политология“ на УНСС; сл. тел.: 02/443-55-54, e-mail mihail.mirchev@unwe.bg

но, демографската криза се задълбочава и изостря, с което поставя икономиката във все по-неблагоприятна социална и обществена среда.

Демографската криза се отразява дезорганизиращо върху стабилността на брака, заместването му с алтернативни форми, разстройването на голяма част от семействата. Става дума за семейството като фундаментална социална общност и обществена институция, която трябва да дава стабилност и перспектива не само на отделните хора и техните деца, но и на обществото и държавата като цяло.

Брачното семейство, а частично и безбрачното семейство (съжителство) е не само интимна общност, сфера за свободно общуване, на взаимно доверие и грижа, на солидарност и близост, на отпускане и отдих. То е не само относително защитено морално и хуманно пространство, не само битова и емоционална среда, в която преминават основните житейски фази на човека. Семейството е не само среда и мотив за раждане и израстване на деца, първичен и изключителен фактор при възпроизводството на населението и трудовите ресурси като цяло. Семейството наред с другото е *икономически и стопански СУБЕКТ*. В този смисъл в зоната на семейството икономическата и демографската проблематика се вплитат в органично единство, във възел, от чието разплитане фатално зависят както икономическото модернизиране и възраждане на България, така и качествено възпроизводство на българската нация и устойчивостта на държавата.

Нашата постановка е, че:

- По същество семейството е субект, който *пряко и активно оперира* в икономиката, стопанските дейности и предприемачеството, капиталовото финансиране, мобилността на финансовия капитал и материалните активи.
- Наред с това то участва и *пасивно* – чрез финансови и инвестиционни посредници.
- Участва *отстрани* на икономиката – чрез формирането, насочването и мотивирането на трудовите ресурси и човешкия капитал, който е ангажиран в икономиката.
- Участва *срещу* стопанските производители и предприемачи – чрез структурата на търсенето и платежоспособността, пазаруването и потреблението.
- *Битовата* производствена дейност има огромна съвкупна маса дори и в съвременното общество, когато домакинският труд максимално е облекчен чрез външни услуги.

Исторически, в доиндустриалните и предградски общества, огромната маса от семействата са извършвали множество стопански и производствени дейности, органически са ги включвали в ежедневието и жизнения си ритъм. Нещо повече – това е бил център на цялостния им живот, доколкото всички в семейството са били организирани и мобилизирани в дейности за натурално самозадоволяване, производство за натурална размяна, а частично или в по-голяма степен и стоково за пазара.

Това в съвременното постиндустриално общество многократно е свито като реалност¹. Но заедно с това продължава да е валидно за семействата от ниските страти, на земеделците и занаятчиите, част от селяните и дребните търговци, за семействата с микро- и малък бизнес, както и на значителна част от интелигенцията и професионалните съсловия, на т.нар. „самонаети“, а през последните 10 – 15 години и на все повече хора, които работят-учат-търгуват-спекулират дистанционно от своите „електронни къщи“ (по Тофлър).

В прехода от модерната епоха към индустриалното общество, т.нар. Втора вълна (по Тофлър), производството се отдели от потреблението. Трудът – като обществено и фирмено организиран – бе изведен извън територията на семейството. Сега се завръща отново в семейството при „разливането“ на Третата вълна (по Тофлър), завръща се чрез „електронната къщичка“ сред изпреварващите модерни слоеве от населението, които работят и търгуват от дома си.

Паралелно с тези модерни страти производството е в дома на изоставащите от съвременната цивилизация – маргинални и аутсайдерски общности-квартали-селища, в които семействата и домакинствата продължават да са организирани социално-икономически общности и „микростопански организации“, както през XIX век, от епохата на Първата вълна (по Тофлър). Тук колкото по-примитивни стават формите на живот, толкова по-органично се вплитат производствено-стопанската със семейно-битовата дейност и отношения.

В съвременното общество семейството продължава да бъде икономически и стопански субект доколкото е имуществена и финансова институция, кредитна и разпределителна общност – както формално, така и реално на практика. То е притежател на основни средства и производствени активи, на капитал, който организира и инвестира, натрупва и опазва. Участва активно и избирателно на пазара от страната на търсенето, на структурата и масата на потреблението, което стимулира или ограничава производството и търговията. Участва и от страната на предлагането чрез продажба на стоки и услуги, чрез отдаване или продажба на финансов капитал и производствени средства. Изключително важно е в предлагането на работна сила – достатъчно на брой, образована и професионално подготвена, мотивирана и производителна. Семейството е определящо за класовата принадлежност на своите членове, както и за тяхната професионална и статусна принадлежност и позиция – поне стартовата в жи-

¹ По въпросите на *редуцирането на икономическите функции* на семейството в българската социологическа литература има отдавнашни, оригинални и ценни изследвания. Тук бих посочил някои от тях: Динкова, Мария. *Съвременното българско семейство*. С., 1976, с. 118 – 121; *Днешното българско семейство*. С., 1987, с. 145 – 156; изследванията на Стайков, Захари за бюджета на времето от 1970, 1976, 1988 г.; анализ на домашния труд в периода 1970 – 1988 в: ЦСУ. *Бюджет на времето на населението в България*. С., 1990, с. 41 – 47; Петков, Кръстьо. *Моделиране и прогнозиране бюджета на времето на жените...* С., 1977; още през 30-те години има интересни изследвания: Мочева, Христина и В. Тодорова. *Трудът на жената в с. Житен...* С., 1939.

вота. В голяма степен то е база и механизъм за интегрирането им в реалната производствена и разпределителна система на обществото.

Поради това му икономическо измерение подходът към семейството и брака би следвало да бъде не само индивидуалистичен и като към интимна човешка микро-общност, емоционален и чувствен, ценностен и в измеренията на културна традиция. Той трябва да бъде и в по-широк общностен и институционален план, рационален и функционален, социално-класов и съсловен, икономически и прагматичен. При това двете равнища на анализ на семейството – обърнато навътре към себе си и обърнато навън към обществените структури и процеси, вкл. икономически – са *органически вплетени*.

Неслучайно семейството и бракът са арена на постоянни колизии между: емоционалното и меркантилното, моралното и статусното, интимно-духовното и дейностно-отчужденото.

Неслучайно в предишните епохи изборът на брачен партньор е правен от родителите – по социално-статусни и икономически, по народностни и религиозни, политически и професионални съображения. Тогава емоциите и личностният избор между младите са били второстепенен фактор, често пренебрегван и грубо подтискан. Неслучайно и в съвременната епоха, при която уж доминира факторът лична любов и избор, меркантилното и социално прагматичното е толкова силно, толкова често то се оказва водещо, вкл. в грозни и унижителни форми.

В системата на обществото и държавата именно семейството е главен неикономически фактор – и масов, и директен, и социално лимитиращ – за икономическата ефективност на държавата и общините, фирмите и корпорациите, за реалните им възможности за развитие и модернизирание, за нивото на тяхната производителност. Съвкупността на семействата, възпроизводството на поколенията в тях, вкл. професионално, семейното мотивиране за включване в пазара на труда, семейното формиране на способност за производителен труд и обществена ангажираност, всичко това всъщност са конкретни измерения на т.нар. “гражданско общество“. Гражданско общество като социален контекст и активни неикономически фактори за конкретната структура на икономиката и за човешките ограничители или ресурси за икономически просперитет.

Чрез съвкупността на семействата по същество се съединяват обществото като цяло с икономиката като основна сфера и дейност в обществото. Завърта се общественият кръгооборот “*маса от потребности – производство на стоки и услуги – пазар и достъп до блага – консумация и удовлетворяване на потребности – модифициране на потребностите и търсенето*“.

Основна теза на това изследване е, че в условията на преход в България (1990 – 2007) става **възвръщане и възраждане именно на икономическата роля и функции** на брака и семейството. При това в техния **пълнен обхват**:

- и като собственост, вкл. капиталова и производствена,
- и като производствени дейности за пазара,
- и като трудови отношения и възпроизводство,

- и като колективно потребление,
- и като колективни финанси, кредитиране и т.н.

Става дума за обективна тенденция, която отново ще събира и сплотява семействата, която отново ще връща авторитета и ценността на брака. Това е обективна тенденция, която противодейства на обратната.

Има и обратна съвременна тенденция. Тя е породена от широкото разпространение на: индивидуализма и егоизма; хедонизма и инфантилизма; антиинституциите и безотговорността, неамбициозността и безволевостта.

Всичко това допринася за увеличаване на нагласите в множество общности в посока на небрачно съжителство, изоставено майчинство, екзистенциална 1-детна норма, хомосексуални бракове, принципен отказ от всякакви форми на семейно и родителско партньорство. Всичко това е в основата на демографската криза и недостигащата млада работна сила. Недостигаща както поради рязко свиващия се брой, така и поради влошеното здраве – трудоспособност, липсата на трудови ценности и умения при значителен дял от младите трудови кохорти.

В емпиричното изследване и анализа на преките и косвените икономически функции на съвременното семейство следва да отчетем баланса между тези две тенденции, да измерим и опишем гражданската им маса и относителните им дялове.

Тъй като тенденцията към възвръщане и възраждане на икономическите функции и активност на съвременното българско семейство е новозараждаща се в българското общество, нейното научно изследване е също в начален стадий. Ето защо не ни е известно друго комплексно и системно изследване на икономическите функции на съвременния брак и семейство в България и тяхната динамика през последните две десетилетия.

Методологическият подход

По принцип, когато се прави анализ на натрупването и дисперсията на общественото богатство на гражданско равнище, анализът следва да се фокусира не в индивида, а в семейството.¹

¹ Този подход е приложен в *Икономическия доклад за Президента* от 2007: *България: социални предизвикателства...* С., 2007, с. 45. Напр. в него се постулира „домакинството като обект на социалното подпомагане“, при което се отчита „икономията на потреблението, породена от мащаба на домакинството“. Прагматичната важност на този подход ясно проличава от графиките за равнището на бедност преди и след социалните трансфери, социално подпомагане и обезщетения за безработица (с. 43). Тук е коректно да се използва „икономия от мащаба“, по аналогия с анализа „разход – приход“ при стопанските предприятия и корпоративни структури. Както, когато става дума за разрастване на мащаба чрез много и големи фирми и производствени субекти при масово производство, така и във варианта на минимизиране на мащаба чрез малки и малко фирми и производствени субекти при специални и високотехнологични производства. В първия вариант аналогията е с широкото родово семейство, в което интересът е към много трудови ръце заради ниската производителност. Във втория вариант аналогията е с нуклеарното самоизолиращо се семейство, в което интересът

При трансформацията на българското общество (след 1989) отново към капитализъм, към среда, в която практически и ценностно доминират парите и капиталът, богатството и материалният стандарт, финансово обезпечената власт и престиж, отново се *“възражда икономическата функция на семейството”* – в общия процес на *“съществените промени в социалните отношения”*, наред с много други промени, се променя и *“отношението към брака и семейството”* в определени съсловия и слоеве. Така с основание е записано в началото на мотивите към проект за нов семеен кодекс (изработен и внесен още през 1999 г.). Имам се предвид *“новите отношения на собственост и на свободна инициатива, които оказват влияние върху разбирането за семейство, за неговите функции, за положението на членовете на семейството, за техните отношения и отговорности”*¹.

При всичката свобода и освободеност на предприемчивите хора, на успяващите и реализиращите се индивиди огромното мнозинство от тях действат обвързано със своето семейство, или по-точно казано, заедно със своите семейства – наследените родителски семейства, своето или своите лични семейства, бъдещите семейства на наследниците. Социалните и обществените статуси се предават във веригата на семейната приемственост. Имуществото и финансовото богатство са включени в т.нар. *„семейна имуществена общност“*, както и в узаконения механизъм за наследяване, даряване и предаване (не само на активите и богатството, но и на задълженията и дълговете). Кръвната връзка и семейната принадлежност стават и финансова зависимост, и имуществена отговорност. Семейната общност става икономическа обвързаност и като акцент в семейните отношения, и като колективна общност, и като маса на публичен субект.

Фокусирането на анализа не в индивида сам по себе си, а в семейството като негова имуществена и икономическа общност е методологически подход, който съответства на нуждата от *системност* при анализирането на всеки обществен феномен. В частност той е един от начините за предотвратяване на т.нар. *„фундаменталистски индивидуализъм“*, когато се анализират икономически процеси, предприемаческа активност, ефективност на бизнес субекти, пазарно търсене въз основа на масата от граждански потребности.²

* * *

Когато обсъждаме икономическите функции на семейството в тяхната обществена значимост, всъщност се визира: **съвкупността на брачните семейства, плюс безбрачните съпружества, както и съответните семейни дома-**

е към малко трудови умове с високи професионални умения и квалификация заради специалната стока или услуга, с огромен дял добавена стойност.

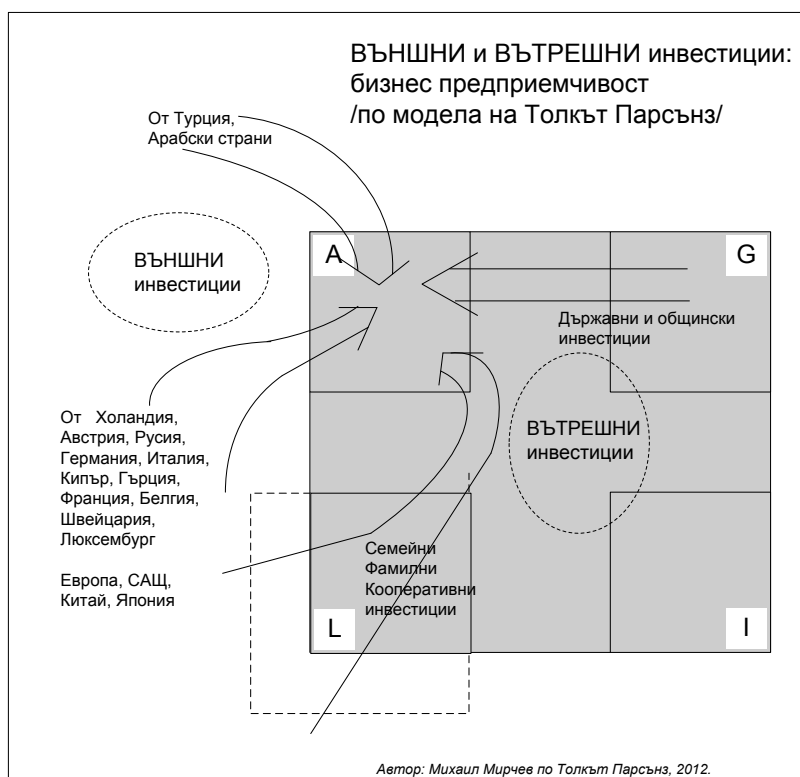
¹ Мотиви към проект за Семеен кодекс, 2008.

² Тилкиджиев, Николай. *Как е възможна общоприета класификация...* С., 2006.

кинства и техния имуществен, финансов, кредитен, предприемачески статус и дейности.¹

Това по същество е една огромна гражданска съвкупност. Тя в общественото битие има максимална дисперсия и многообразие. Поради това *действа невидимо* в общоикономическите, общокласовите, общотрудовите и производствените обществени структури и отношения. На практика обаче действа с изключително *значим съвкупен* резултат – съвкупен практически резултат от този аморфен и често незабележим стопански субект и предприемаческа общност.

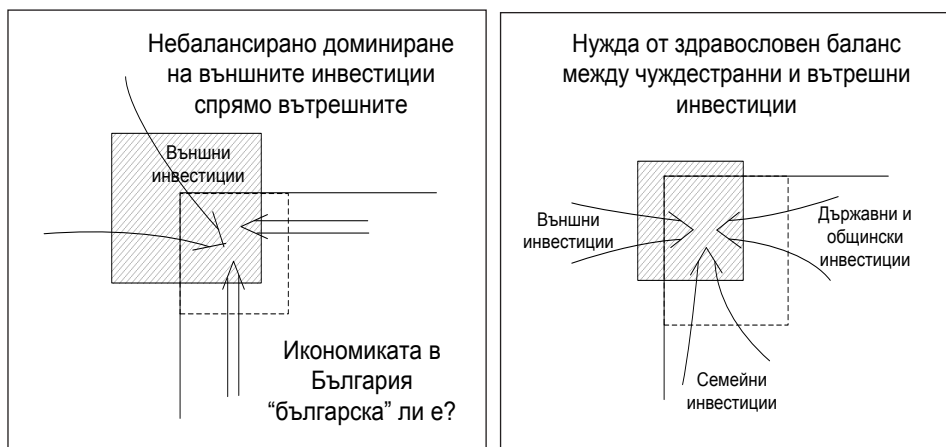
Действа като *съвкупен субект*, който по *мащаб* и обществена *значимост* е *съизмерим* с видимите и концентрираните в своето действие икономически субекти: (1) държавата и нейната стопанска администрация, (2) регионалните обединения и общините, (3) фирмите и корпорациите. Това е ключова теза в настоящия анализ и изследване.

¹ По данни на НСИ съвкупността на семействата (брачни – заедно живеещи или раздени, плюс безбрачни със съжителство над 1 година) към 2007 г. вероятно са около 2,3 млн., със среден брой членове около 2,7 души в 1 семейство. Домакинствата към 2007 г. са около 3 млн., вкл. едноличните. Към 2011 г. тези съвкупности се запазват като брой – семействата са 2,1 млн., със среден брой 2,7 души в 1 семейство, домакинствата са 3 млн. До 2014 г. за горното няма обявени данни от НСИ.

Силата на семейството като икономически субект, или по-точно – съвкупността на семействата и семейните домакинства като обществено значим съвкупен икономически и стопански субект е *съпоставим с другите* основни икономически субекти:

1. с държавата – спрямо обема и използваемостта на нейните стопански и финансови фондове (особено при доминиране на частната собственост), като пълнещо значителна част от държавния бюджет чрез плащаните преки и косвени данъци, осигуровки и такси, както и като обект на преразпределителните държавни дейности и ангажименти;
2. с общините и селищата – спрямо обема и използваемостта и на техните стопански и финансови фондове, като пълнещо значителна част от общинските бюджети чрез данъци и такси, както и като обект на преразпределителните дейности и ангажименти на местните власти;
3. с фирмите и корпорациите – с обема и оборота на бизнес активите, като обществен механизъм за осигуряване и мотивиране на нужната им работна ръка и специалисти, както и като обект на социални инвестиции и социален маркетинг от тяхна страна;
4. с външните инвеститори – ако те се съпоставят като обем, като реална икономическа ползотворност, като секторно разпределение, както и като извън-икономически фактори, които правят тези инвестиции нужни и полезни или ги обричат на неефективност и обратно изтегляне извън страната.

Икономиката може да остане българска дори при големи чуждестранни инвестиции. Но само ако външните инвестиции се балансират по обем, производителност, ефективност и социална полезност с вътрешните инвестиции. А те са не само държавни, общински и корпоративни, но и семейни.

Тук е важно да направим експлицирана уговорка. Когато говорим за икономическа роля и функции на семейството, не визираме единствено малобройната група от елитни семейства, включени в кастата на олигархичния елит – днешният еквивалент на 80-те елитни семейства на Венецианския елит от XIV век, който се пренася в Англия, а след това в САЩ с неговия олигархичен клубен елит от 300 – 400 семейства.

В това изследване като обект визираме цялата съвкупност на стопански-производствено-пазарно-активните семейства – 10 – 12% от семействата сега и през последните 15 – 20 години в България, или около 250 – 300 хиляди семейства. Огромната част от тях имат и влагат усилия в микро- и малък „бизнес“. Визираме като обект и останалите над 2 млн. семейства, които не са стопански активни, но всички те имат важни за икономиката роли и функции – за нейното стимулиране и модернизиране или за нейното стопиране и примитивизиране, за опазването ѝ като национално контролирана или за „продаването“ ѝ на чужденци с цел разграбване или свръхексплоатация на тукашния евтин и класово безпомощен да се самозащитава трудов ресурс.

* * *

Семейството в качеството му на съвместно домакинство, бюджет и потребление като имуществена и капиталова общност е *фундаментален обществен механизъм за съхраняване и инвестиране, за мобилизиране и оползотворяване на обществения капитал – първо*, на индивидуалния, на всеки от членовете на семейството; *второ*, на колективния, на семейството и поколенческото надстрояване; *трето*, в значителна част на държавата и обществото като цяло – тук семейството поделя ролята си с корпоративните структури въпреки мощната и масовата обратна тенденция.

Икономическите и стопанските функции на семейството са многоизмерни. Следва да се открият и да бъдат анализирани на трите основни обществени равнища – микро-, средно- и макроравнище.

Микроравнище, когато става дума за личността, семейната и роднинската среда – за тяхното имуществено и финансово богатство, за техния професионален и институционален статус, за техния социален и икономически капитал и неговото оползотворяване.

Средно равнище, когато става дума за професионални, териториални и народностни общности в структурата на обществото, също и за поколенчески характеристики, наследяването и възпроизводството в общностен план.

Макроравнище, когато става дума за трудовия ресурс и работната сила в икономиката и държавата като цяло, за производителността на съвкупния обществен труд, за гражданската маса в потенциалното и в реалното стопанско предприемачество, за връзката между демографската криза и спирачките пред икономическото развитие и разгръщане на България.

Дефиниране на „семейство“ и „домакинство“

Границите на семейството са трудно количествено определими. Особено като се дублира „семейство“ с „домакинство“.

При различните измерения и форми на икономическите функции на семейството то се затваря в домакинството и членовете на семейството в него или се разтваря до мрежа от домакинства в т.нар. „широко семейство“ и рода. В случая обект на изследването и анализа е едно **пулсиращо и размито множество**.

Това несъмнено затруднява работното дефиниране както на генералната съвкупност на обекта на изследване, така и различните критерии за сегментиране на извадката/ките на използваните емпирични изследвания. Това допълнително затруднява и съпоставянето на данните от различни използвани тук изследвания в периода от 1994 до 2014 г.¹

Дефиницията за семейство, която се използва при преброяванията на населението, е съобразена с препоръките на Статистическата комисия при ООН и Европейската икономическа комисия за наблюдение на семейното ядро – **нуклеарното семейство**. Според нея семейство са две или повече лица, които са свързани помежду си с определена степен на родство както по кръвна линия, така и в резултат на брак или съжителство без брак, или осиновяване.

Обикновено домакинство са две и повече лица, които живеят заедно в едно жилище или част от жилище, имат общ бюджет и се хранят заедно независимо от това, че някои от тях може да нямат родствени връзки помежду си.

Домакинство е и едно лице, което живее в самостоятелно жилище, стая или част от нея към дадено жилище, има самостоятелен бюджет по отношение на разходите за хранене и задоволяване на други потребности.

Работните дефиниции в нашето емпирично изследване са:

- (1) „Семейство“ – имащи брачен статут или семейно съжителство повече от 1 година, или сами родители с деца (до 19 год.).
- (2) „Домакинство“ – съвместно домакинство на хора с горния статут.

Дисциплинарен обхват, методика, проблемно-тематичен фокус

Към настоящия момент е натрупан богат изследователски и методически опит, информационна банка от данни по проблемите на брака и семейството, тяхната стабилност и факторите, които водят до тяхното разстройство. Провеждани са *социологически* емпирични изследвания и анализи, *демографски* изследвания, *социално-психологически* изследвания, *клинично-терапевтични* изследвания. Изследванията са провеждани от Института по социология на БАН, от Националния институт за изследвания на младежта, от Националния статистически институт, от частни агенции като АССА-М, ФАКТ и др.

Има и извънредно богата преводна литература от световни специалисти по семейната проблематика, подготовката за семеен живот, психологическо-

¹ Изследването по проекта е от 2010 г. но в анализа се ползват данни и от други години. Ползват се данни не само на Агенция ФАКТ Маркетинг, но и на Агенция МАГАН и Агенция АССА-М.

то справяне с кризите в семейния живот, клиничната семейна психотерапия, социалната работа със семейства.¹ Има и цикъл от български представителни научни публикации, в които академично и систематично е представена и анализирана тази проблематика.²

Всички те обаче разглеждат семейството преди всичко *като интимна общност*, като битова и емоционална среда, като защитена територия за отглеждане и възпитаване на деца. Семейството *като стопански и икономически субект рядко е предпочитан проблемно-тематичен изследователски фокус*.

В множество **икономически доклади** за съвременните трансформации в икономиката и социалните структури при т.нар. „догонващо развитие и модернизация“ на българската икономика и общество има данни, формулират се проблеми, дават се проекции относно икономическите функции на съвременния брак и семейство. Но това се прави фрагментарно и като второстепенен, като страничен елемент в общия анализ.

В множество **демографски изследвания и анализи** на равенството между половете, анализи на бедността и обедняването, на миграцията и емиграцията, общо на съвременната интензивна социална мобилност, при анализите на безработицата и гъвкавите форми за трудова заетост, при анализа на сферата на услугите, сивата икономика, незаплатения домашен труд се има предвид и частично се анализира ролята на семейната среда и семейния произход, общо на съвременния брак и семейство като икономически субект, среда и фактор. Но отново (1) *фрагментарно*; (2) *в логиката на друг аналитичен фокус*; (3) *без специалната задача за комплексност и системност*.

ЦЕЛ на настоящия проект **е фокусът да бъде обърнат** и да се акцентира върху брака и семейството и комплекса от неговите икономически функции, както и върху структурнофункционалната взаимна и реципрочна връзка между икономика и семейна сфера. Целта е да се премести гледната точка върху семейството: (1) от интимна общност **към икономически рационална общност**, организирана и активна; (2) от битов труд **към пазарно ориентирани дейности и отношения**; (3) от косвени граждански дейности **към пряка икономическа активност и значение**.

Проблемно-тематичната структура на изследването е оформена вследствие на извършен анализ по тематиката на изследването на достъпната статисти-

¹ Такова изследване е например Becker, Gary. A treatise on the family... Бекер предлага систематичен анализ на семейството от гл. т. на максимизиращото поведение, устойчивите предпочитания и равновесието на пазарите. Той използва икономически подход и подход на рационалния избор при изучаване на различни аспекти, свързани със съвременното семейство – брак, раждане, развод, разделение на труда в домакинството, престиж и друго нематериално поведение.

² Виж доклада на АСА, ЦСИ, МТСП и Фонд на ООН за население. Семейни модели и миграция. НПИ, 2007. Докладът има за цел да допринесе за дълбочинното разбиране на демографските процеси, като изследва социално-психологическите фактори на плодовитостта и отделя специално внимание на видовете съюзи между родителите.

ческа, финансово-икономическа и социологическа емпирична информация. Констатирани са основните информационни дупки и методически проблеми от гледна точка на достоверността и методическата коректност на наличните емпирични информационни източници.

ЦЕЛТА Е: (1) да се систематизира наличната към 2009 г. емпирична информация, (2) да се открие проблемно-тематичният фокус, (3) да се открият и методическите особености, (4) както и специфичните проявления на семейството като икономически и стопански субект.

АНАЛИЗ НА ДОКУМЕНТИ

Бе осъществен и съпоставителен *анализ на съдържанието на правно-нормативни и програмни документи*, регламентиращи статута на семейството като цяло и в частност семейството като икономическа и стопанска единица. Чрез метода „анализ на съдържанието” са обхванати основните (с опит да се постигне максимална изчерпателност и обем) кодекси, закони и програмни документи, отнасящи се до семейството и финансовите, материалните и правните отношения в него.*

Чрез сравнение, обзор и анализ на съдържанието на документите и законите е обхванат комплексът от икономически функции на семейството; промените в законите, които отразяват динамиката на икономическите му функции през последните две десетилетия и особено през последните няколко години; връзките между икономика и семейна сфера, трудови отношения и възпроизводство и др.²

Правнонормативни предпоставки за функциониране на семейния бизнес

Кардинален тук е въпросът за собствеността, доколкото именно тя изразява имуществените отношения между хората и разпределението на материалните блага.

Конституцията на Република България категорично решава този въпрос в духа на либералната традиция и защитата на основните човешки права:

* Тук аналитичната работа бе организирана, координирана и основно извършена от Надежда Гологанова.

² От една страна, анализът на съдържанието на правнонормативната база може да се разглежда като самостоятелно изследване, което описва и анализира възможностите, ограниченията и промените, които правнонормативните документи регламентируют във връзка с икономическото функциониране на семейството, трудовите отношения, връзките между икономика и семейна сфера. От друга страна, настоящият анализ бе част от подготвителния етап за провеждане на емпирично социологическо изследване (ЕСИ); дава възможност да се фокусират актуални проблеми, които да бъдат операционализирани и емпирично изследвани чрез ЕСИ '2010 и последващите. Целта бе да се очертае законовата рамка, да се опишат и анализират възможностите, ограниченията и промените, регламентиращи икономическото функциониране на семейството в България и позиционирането му в стопанския живот на съвременното общество.

„(1) Правото на собственост и на наследяване се гарантира и защитава от закона. (2) Собствеността е частна и публична. (3) Частната собственост е неприкосновена“ (Конституция на РБ, чл. 17, ал. 1-3).

Възможностите за стопанска предприемчивост на гражданите и на семействата са осигурени и чрез основния икономически принцип, записан в Конституцията – принципът на „свободната стопанска инициатива“. „(1) Икономиката на Република България се основава на свободната стопанска инициатива. (2) Инвестициите и стопанската дейност на български и чуждестранни граждани и юридически лица се закрилят от закона“ (Конституция на РБ, чл. 19, ал. 1, 3).

Другата важна отправна точка е уредена в Закона за собствеността, чл. 2, – „всички форми на собственост се ползват с еднакви възможности за развитие и закрила“.

Такава е общата законова рамка по отношение на собствеността: възстановяване на частната собственост, равнопоставеност на формите на собственост, свободна стопанска инициатива и предприемачество. Това са и законовите предпоставки за развитие на бизнес, вкл. и на семеен бизнес в България.

В Конституцията е записано, че Република България е „социална държава“, което изисква и съответен модел на социална пазарна икономика. Този модел, наред с консенсусната икономическа политика, активната индустриална политика, сътрудничество и партньорство в рамките на индустриалните структури, изисква и предполага голям брой малки и средни предприятия. Отговор на тази повеля е специален закон, който регламентира държавната политика за насърчаване и развиване на малки и средни предприятия (ЗМСП, чл. 1). В тази група влизат и повечето семейни предприятия, тъй като в голямата си част семейният бизнес е от този тип.

Налага се изводът, че като цяло българското законодателство е уловило духа на времето и е адекватно отражение на обществените промени от началото на 90-те години – поне в сферата на бизнеса и икономическата функция на семейството в тази ѝ част. Развиването на семеен бизнес е добра възможност членовете на семействата да се осигуряват изцяло или да се подпомогнат частично в материален план – като регистрират фирми според изискванията на Търговския закон; като извършват обща търговска дейност в качеството на акционери, съдружници или наемни работници (на щат, граждански договор, почасово заплащане и др.); чрез откриване на семейни хотели, къщи, пансиони и дейности в различни сфери на туризма – селски туризъм, екотуризъм, етнотуризъм, алтернативен туризъм, сватбен туризъм и т.н. Държавата подпомага и насърчава семейния бизнес не само законодателно, но и финансово и информационно – най-вече чрез механизми, заложи в Националната стратегия и годишните програми за малките и средните предприятия.

Изследователски интерес биха представлявали такива въпроси от реалната практика, като: каква част от семействата в България имат частен бизнес и в каква сфера е той; цялото семейство ли е ангажирано в бизнеса; има ли и външни наети работници; успява ли бизнесът да изхрани семейството и да покрие

основните му потребности; данъчните и осигурителните тежести съобразени ли са с общата икономическа ситуация или създават финансови затруднения; има ли законови пречки или пропуски, които спъват дейността; налага ли се в името на оцеляването на бизнеса да прибегват до механизми от „сивия“ сектор – скрити доходи, заплати, осигуровки и т.н.; изцяло легален ли е семейният бизнес или има и дейности, които по-скоро се отнасят към „сивата“ икономика?

Имуществени отношения по време на брака.

Брачен договор

От 01.10.2009 г. влезе в сила нов Семеен кодекс. Старият, действащ от 1985 г., беше отменен. „Новите отношения на собственост и на свободна инициатива оказват влияние върху разбирането за семейство, за неговите функции, за положението на членовете на семейството, за техните отношения и отговорности“ (Мотиви към проект за Семеен кодекс, 2008).

Социално-демографските и семейните отношения са консервативни, развитеята в тях са бавни и постепенни. Значи нещо генерално се е променило в обществото и семейната сфера, за да се подмени базов документ като Семейния кодекс, действал само 2 десетилетия. Какви са главните измерения на промяната?

На първо място, възстановена бе частната собственост върху средствата за производство, сменен бе основният принцип на функциониране на икономиката, извършен бе системен обществен демонтаж. Това автоматично се отразява на семейството – като фокус на натрупването и дисперсията на общественото богатство на гражданско равнище.

На второ място, разроиха се семейните форми. Територията на традиционния брак значително се сви – най-вече заради значителното нарастване на непълните семейства (на разведени, фактически разделени, овдовели, на единствени родители). Устойчиво расте броят на двойките, живеещи в безбрачно съпружество¹. В резултат на промените в семейния строй над 50% от годишно раждащите деца вече са с извънбрачен статут. „През 2006 г. броят на живородените извънбрачни деца е 37 569 или 50,8% от всички деца“ (НСИ). По данни на НСИ за 2014 г. цифрите са още по-драстични – 39 773 (58,8%) от общо 67 585 деца са родени извън брака. Това фактическо състояние наред с всичко оста-

¹ Приемаме термина „безбрачно съпружество“ като най-точен. В социологически разработки се използват и други термини, като: „консенсуален съюз“, „семеино съжителство без брак“, „безбрачно семейство“, „съжителство на партньори без брак“ и др. В юридическите текстове – „фактическо съпружеско съжителство“ (например в „Национална стратегия за детето 2008 – 2018“), „фактическо съжителство“, „фактическа връзка“. Според нас терминът „безбрачно съпружество“ описва най-точно комплексните отношения на двойките, живеещи в едно домакинство без сключен брак.

нало предвещава и вече поражда сериозни проблеми в семейната имуществена общност, в нейното унаследяване, даряване, предаване и т.н.

На трето място, през 2007 г. България стана член на Европейския съюз, което наложи стандартизиране и привеждане на националното законодателство в съответствие с общностното право и законодателство.

Една от най-съществените промени, въведени от новия Семеен кодекс, е в сферата на икономическите функции на семейството и касае режима на **имуществени отношения между съпрузите**.

Регламентирана е възможността съпрузите да избират характера на имуществените си отношения, като трите възможни режима са: (1) законов режим на общност; (2) законов режим на разделност; (3) договорен режим (СК, 2009, чл. 18, ал. 1). Избор на режим съпрузите могат да направят и при сключването на брака, и по време на брака. Избраният режим може да се промени по време на брака (СК, 2009, чл. 18, ал. 4).

От брачен договор могат да се възползват единствено двойки, които сключват или вече са сключили брак, но не и двойките, живеещи в безбрачно съпружество. Новият Семеен кодекс не реши въпроса за имуществените отношения на тези двойки. А те заемат все по-голяма част от територията на семейството. Новият Семеен кодекс не решава и въпроса за статута на съжителствата на хомосексуалисти и техните имуществени отношения. Разбира се, в последните два случая „законовите дупки“ са обясними. Законодателят е изправен пред дилема, съпътстваща от векове теорията на правото като писана практическа философия за правилата на човешкия живот в обществото. От една страна, правото е призвано да регулира обществените отношения на всички равнища на социалната йерархия. От друга – да посочва, налага и утвърждава социално приемливите модели на живот и поведение.

Наследяване

Като цяло българското законодателство добре и пълно регламентира имуществените и наследствените отношения, така че да се гарантират необходимите условия за материално функциониране на семейството. Проблемите са отново при безбрачните съпружества. При раздяла на родителите правата на децата са по-слабо защитени, отколкото при развод на брачни партньори. При разпад на брака се осигурява предимство за ползване на семейното жилище на съпруга, който ще отглежда децата. При безбрачното съжителство е важно само кой е собственикът на жилището и рискът децата да се окажат на улицата е много по-голям.

При наследяването проблемът е още по-сериозен – шом няма брак и детето не е припознато, в случай на смърт на бащата права върху неговото наследство нямат нито жената, живяла с него, нито детето му. Според статистиката припознаване има само в 60% от случаите, т.е. по груби сметки около 10 – 15 хиляди деца годишно са ошетени или в риск в материално и имуществено отношение. Разбира се, тук законодателят е безсилен и за „законови дупки“ не може да се

говори – няма как да се регламентира нещо, което в правния мир не съществува. Но децата са факт и стават все повече. Очевидно въпросът с регламентацията на тази семейна форма (поне в някакви възможни граници) вече не може да бъде подминаван.

Фондове за социално подпомагане.

Социални помощи. Помощ за майчинството

От социологическа гледна точка майчинството е обществена функция. Отглежда се нов член на обществото. За всяко дете би трябвало да се оказва еднаква или приблизително еднаква помощ от държавата. Обществената закрила на майчинството би трябвало да се базира приоритетно не на социалното осигуряване, а на държавното подпомагане – следва да се обърне приоритетността. Всички майки да имат право на такова подпомагане – независимо дали работят, или не, дали се осигуряват, или не. Би трябвало да им се осигури доход, достатъчен за нормален живот. Осигурените майки следва да получават допълнителен доход и поради осигуряването си, но е дискуссионен въпросът дали разликата в сумите и периода на подпомагане на едните и другите майки да е в пъти.

Друг проблем, свързан с майчинството, е, че някои работодатели осигуряват работниците си върху по-ниска заплата от реалната. Това ощетява майките, които получават по-малка сума, когато излязат в отпуск по майчинство.

Данъци. Данъчни облекчения

През 2005 г. държавата въведе **семеино подоходно облагане**. Данъчното облекчение за деца влезе в сила за доходите от 2005 г. (върху които се внася данък до 15 април 2006 г.). Това данъчно облекчение действа в продължение на 3 години. То отпадна с въвеждането на плоския данък върху доходите, в сила от 2008 г. (който се внася през 2009 г.) Данъчното облекчение за деца засягаше всички родители.

Семеиното подоходно облагане беше пробив, и то проевропейски пробив в българската семейна политика – реална финансова помощ за семействата и за семейния бизнес на регистрираните като еднолични търговци, допълнителен стимул за насърчаване на раждаемостта, но преди всичко – заслужена гордост за хората и благодарност от страна на държавата за изпълнения родителски и граждански дълг в трудните времена. И точно затова отмяната именно на тази придобивка масово се възприема като абдикация на държавата от ангажиментите за подпомагане на семейството, родителството и детството.

До 2008 г. при **облагане доходите** на физическите лица се използваше скала на пропорционално облагане¹ с необлагаем минимум. От 2009 г. (за доходите,

¹ Например през 2006 г. данъчните ставки по различните етажи на таблицата към чл. 35, ал. 1 на ЗОДФЛ бяха 10% (за най-ниските доходи от 1560 лв. до 1800 лв.); 20% (за доходите от 1800 до 3000 лв.); 22% (за доходите от 3000 до 7200 лв.); 24% (за доходите над 7200 лв.). Необлагаемият минимум беше увеличен от 1440 лв. на 1560 лв. (съот-

получени през 2008 г.) се премина към плосък данък, фиксиран на 10%, а за ЕТ – 15%. Беше премахнат необлагаемият минимум.

Преходът от пропорционално облагане с необлагаем минимум към плосък данък се отразява различно върху семействата. Декларираната причина държавата да го въведе беше, за да се увеличи събираемостта на данъците, да се стимулира бизнесът, да излязат доходи от сивия сектор на икономиката. Бедните семейства въобще не плащаха или плащаха минимален данък, а вече трябва да плащат 10% данък от и без това оскъдни си доходи. Средната класа и богатите плащаха 2 – 3 пъти по-голям данък, а сега той съответно се е намалил.

Плоският данък икономически облагодетелства средната класа и богатите, а ощетява бедните семейства. Също така ощетява и огромна част от младите семейства и тяхното домакинство. В този смисъл всеобщата 10%-тна ставка е икономически удар срещу планираната ранна раждаемост – не само сред бедните слоеве, но и преди всичко сред средните слоеве, образованите общности и интелигенцията, младите професионалисти.

Възможно е някои от хората с високи доходи да са излезли на светло от „сивата икономика“, но много повече са материално затруднените семейства, които са „влезли“ в сивия сектор на икономиката, за да си спестят този и други данъци. Най-осезаемо семействата са ощетени от премахването на необлагаемия минимум, който защитаваше лицата с минимални доходи (до 12 МРЗ на година).

Тук – няколко основни извода и препоръки

„Въпросът за семейството като социална клетка е въпрос на цялостната организация на обществото. Тази организация дава една или друга форма на семейството“. Казва го в началото на XX век Иван Хаджийски. Сто години по-късно формулата е повече от вярна – днешното българско семейство и функциите му са отражение на обществената ситуация, практики и цели. Показват го не само променените фактически отношения в семейството, разроилите се семейни форми и излизащите на все по-преден план икономически и стопански дейности и функции. Корелацията е надлежно експлицирана и в правнонормативната база, уреждаща семейните отношения на този етап.

Именно „етап“, доколкото „белите полета“ в правната материя са появяват там, където семейните отношения се отклоняват от класическата схема и регламентирането им не е толкова просто и лесно – от гледна точка на призиването на правната норма не само да регулира фактическото, но и да моделира изискуемото. От друга страна, правото урежда отношенията между семейството, неговите членове и държавата; хората самоограничават свободата си, предавайки част от нея на държавата, в замяна на което искат сигурност за реда, живота и

ветно на увеличението на минималната работна заплата), а ставките бяха намалени: от 12% на 10%; от 22% на 20%; от 26% на 22%; от 29% на 24%. Тази промяна в данъците е изцяло положителна за финансовото състояние на всички семейства. Намален е данъкът върху всички доходи (и ниски, и високи).

имуществото си, или както казват древните римляни – „Do Das“, „давам, за да получа“. Семейството осигурява трудов ресурс и човешки капитал на държавата, но тя е длъжна да го подпомогне в изпълнението на основните му функции.

В устойчиво развиващо се общество икономиката функционира като създаваща жизнени условия и материални средства за семейството и бита му, за раждаемостта и отглеждането на деца, за подготовката и специализацията им, за интегрирането им в обществото и икономиката. От своя страна семейството създава и мотивира потенциалната работна сила за трудово участие, за обществена реализация чрез труд, професия и производителност, заменя излизашите трудови кохорти с млади генерации, които овладяват модерните професии и гъвкаво се адаптират към променените технически и институционални условия.

За съжаление, през последните две десетилетия и особено в годините на световната икономическа криза България е типичен пример за обратно завъртане на спиралата. Икономиката се срина наполовина, рязко ограничи отрасловата си структура, поддържа ниска производителност и мизерно заплащане на труда. Получи се огромен демографски срив, дефицит на раждаемост и деформирано възпроизводство, съпроводени (стимулирани) от масова безработица, доходи на ръба на оцеляването, емиграция и разбягване на човешкия потенциал. Голяма част от семействата са притиснати в „ъгъла“ – не само от макроикономическата ситуация, но и от серия косвени данъци, такси и акцизи; от монополните цени на основни стоки и услуги; от прехвърляне на данъчна тежест върху най-бедните слоеве; от непрекъснатите реформи в образованието и хаоса в здравеопазването и т.н. Крайният демографски резултат е печален.

Държавата как реагира на тези реалности?

1. На равнище програмни документи:

- Вече две десетилетия не е разработена Национална доктрина с ясна цел и визия към какво се стреми и как ще изглежда България в по-близка и по-далечна перспектива.
- Национална демографска стратегия има (2006), но за съжаление, закъсня с 16 години, а и реализацията ѝ е под въпрос предвид тежката икономическа криза. Освен това в нея не са разгледани някои основни въпроси и колизии.
- Липсва цялостна и дългосрочна стратегия за развитие на образованието.
- В сферата на здравеопазването реформите са сведени до честа смяна на министрите и техните хаотични действия, на чийто фон здравно-осигурителната система рухва, правят се опити за източването ѝ, медицинските кадри напускат страната.
- Няма ясна стратегия за излизане от кризата, за увеличаване на заетостта и трудовите ресурси – и вероятно сме единствената страна в Европа без такава визия.

2. На равнище законодателство:

- Прегледът на законодателството, регламентиращо семейните отношения, не разкрива сериозни „дупки“ и противоречия. Новият Семейен кодекс не е императивен, предоставя възможности за избор при сключването на брак, което е изцяло в духа на либералната традиция. В същото време режимът на разделност и договорният режим по-скоро облекчават подялбата на имуществото при развод, отколкото укрепват семейната имуществена общност, която е най-стабилната основа за ефективно изпълнение на икономическите функции. В подобен дух са разпоредбите относно паричните влогове. Добра е уредбата във връзка със семейното жилище, както и на наследствените отношения.
- Данъчната политика има противоречиво влияние върху икономическите функции на семейството. Положителните крачки са премахването на т.нар. ергенски данък, донякъде и преминаването към плосък данък при облагане на доходите с ниска ставка (10%). Негативните влияния идват от премахването на необлагаемия минимум за най-ниските доходи, на данъчните облекчения за деца и родители с деца, както и за дарение на физически лица. Особен случай е бизнесът под формата на ЕТ – от една страна, той е разграничен от семейната имуществена общност. От друга страна, реално под формата на ЕТ съществува малкият бизнес, този, който наистина гарантира оцеляването на семейството и общите разплащания. Точно той и единствено той е обложен с по-висока данъчна ставка – 15% (по същество е равно на данък 10% + 5% данък дивидент).
- Уредена и регламентирана е равнопоставеността на двата пола както в сферата на трудовете, така и в семейните отношения, при отглеждането на децата, наследяването и т.н.
- Детайлно и прецизно е уредена закрилата на майчинството и детството – разбира се, на равнището, на което позволява икономиката. Българската държава продължава да развива пронаталистична политика – България е от страните в Европа с най-дълъг платен отпуск за бременност, раждане и отглеждане на малко дете. Сроковете за изплащане на обезщетенията са увеличавани няколко пъти заедно с разширяването на кръга от условия, на които трябва да отговарят родителите, които ги ползват.
- При по-добра икономическа ситуация обаче, с оглед демографската тенденция, законодателят би могъл да разшири обхвата на социалната политика за семейството: признаване на родителството за обществена функция, т.е. осигуряване на добър доход и трудов статус по време на майчинството, а защо не и до постъпване на детето в учебно заведение; прехвърлянето на майчинството към бащата, бабата или дядото да не зависи от техните осигурителни права; изплащането на месечни помощи за всички деца, както е в повечето европейски страни, а не само за децата от бедни семейства.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел на изследването: да се позиционира съвременният брак и семейство в системата от фактори (про- и антифактори) за икономическа и социална модернизация на България.

Обект на изследването: семейното пълнолетно население на България на възраст 18 – 70 г. – три поколения: младо, зряло, възрастно. Опази част от населението 18 – 70 г., което е в брак или в безбрачно съпружество повече от 1 год.

Предмет на изследването: преки и косвени икономически функции на българското семейство, съвременните измерения и ролята му като „неикономически фактор“ в икономиката.

Задачи на изследването:

- Дефиниране и типологизиране на преките и косвените икономически функции и активност на съвременния брак и семейство. Методологическа схема.
- Емпирично описание на съвременните плуралистични и гъвкави форми при практическата реализация на основните икономически функции и активности.
- Анализ на специфичния стратификационен профил на икономическите функции и активност на брака и семейството сред съвременните елити, слоевете на средната класа, низовите и аутсайдерските общности.
- Извеждане на семейното имущество, финансови активи и ресурс за инвестиране като фактор за сплотяване и стабилност на съвременния брак и семейство.
- Изследване на отношенията между поколенията в брака и семейството въз основа на промените в трудовия морал, професионалната принадлежност и кариера.
- Измерване на ефективността на съвременния брак и семейство при възпроизводство на трудовия и професионален производителен ресурс в съвременната икономика и общество.
- Характеризиране на гражданската инерция и специфичната роля на брака и семейството при разрастването на сивата и криминалната икономика, както и обратно – при ограничаването и свиването им.

Представителност

Съвкупните данни са представителни за населението на България във възрастовия интервал от 18 до 70 г. – общо около 5 542 041¹ (около 74% от населението на България)². Реализираната извадка е контролирана по населено място, пол, възраст, степен на образование, трудов статус, семейно положение, соци-

¹ Население към 31.12.2010 г. във възрастта 15 – 69 год.

² Население към 31.12.2010 г. общо за страната 7 504 868 д.

ална група, народностна общност. Извадката се контролира още по 3 социални признака: самооценка за материално положение, политическа ориентация, религиозна принадлежност.

Модел (дизайн) на извадката

Извадката е двустепенна стохастична гнездова. Направена е по избирателните списъци на избирателните секции – общо в страната 11 589¹, а в извадката 240 (2,1% от всички).

Първа степен на извадката: чрез стратифициран случаен подбор са избрани 240 избирателни секции. Чрез този подбор се гарантира представителност по големина на населеното място и пропорционално разпределение по територията на страната. Втора степен на извадката: по списъка на всяка избирателна секция, след като се елиминират избирателите по възраст над 71 година, чрез прост случаен подбор се избират по 12 души. Извадката е поименна – всяко лице в извадката е посочено с неговите три имена и домашен адрес. Интервюират се по 6 души в гнездо. Списъкът на всяко гнездо съдържа 6 лица за интервюиране и още 6 резерви. Списъкът се балансира за всяко гнездо, така че сред първите 6 имена жените и мъжете да са поравно.

Обем на извадката

Обемът на базовата извадка е N 1440 изследвани лица. Той е определен чрез стандартната за такъв тип извадки формула.

Този обем на извадката осигурява следната точност на различните относителни дялове:

Относ. дял в %	MAX грешка +/- в % при 95% вероятност
5	1.6
10	2.1
20	2.9
30	3.3
40	3.5

Инструментарий

Беше използван въпросник за стандартизирано интервю, лице-в-лице, в дома на респондента, оформен като отделна книжка за всяко интервюирано лице, който се обработва самостоятелно, заедно с всички методически документи към нея.

¹ НСИ. Бюлетин за резултатите от изборите за народни представители, проведени на 05 юли 2009.

Блоковата структура на въпросника беше съобразена с изискването изследваното лице постепенно да навлезе в темата, да се създаде доверие към добронамереността на изследвателя и рефлекс за искрен отговор, да не се достига до преумора или до загуба на внимание и интерес в хода на отговарянето.

Той съдържа общо 240 „прости“ въпроса (вкл. паспортните) по тематиката на това изследване. Има малък брой отворени въпроси, които се обработиха чрез типология за всеки от тях. Затворените въпроси предполагат един отговор с няколко изключения, в които има възможност за два отговора. Избраният отговор се изнася и изписва в специално квадратче, вдясно от скалата. Средната дължина на скалата е 5 варианта за отговор. Няма чисто дихотомни въпроси, по същество дихотомните скали са дадени съответно с поне два положителни и два отрицателни отговора. Няма скала с повече от 9 варианта за отговор. В част от скалите има разновидност „друго“, която е отворена и предполага свободно попълване на отговор. В скалите няма разновидност „не зная“, „колебание“ – интервюерите са инструктирани да регистрират в свободен текст всички случаи, в които изследваното лице видимо се затруднява да даде определен отговор. В случаите, когато се проявява видимо нежелание да се отговори искрено, интервюерите регистрират това също в свободен текст.

Достоверност на индивидуалната първична информация

Считаме, че достоверността на индивидуалната първична информация е висока. Процентът на неотговорилите е извънредно нисък, варира в рамките на няколко процента. Осъществен е многоаспектен и прецизен логически оглед на всеки въпросник.

Интервюерският екип беше специално подбран и подготвен с оглед спецификата и деликатността на тематиката на това изследване. Паралелно с провеждането на интервюто във всеки отделен въпросник интервюерите имаха за задача да наблюдават изследваното лице и в резултат от цялостното си общуване с него да дадат отговор на някои от най-важните въпроси, включени във въпросника. Тези отговори от наблюдение бяха използвани при логическия оглед на попълнените въпросници.

Това са няколко методически въпроса. От тях става ясно, че в 67% от случаите интервюто е проведено спокойно, без бързване, със спокойно изчитане на въпросите и изчакване на отговора, 18% – бързо четене на въпросите и отговорите, само в 1,3% от случаите респондентът е пожелал сам да попълни въпросника. В 73% от случаите интервюто е проведено насаме с изследваното лице, в 23% от случаите при присъствието на трето лице, но без видима намеса, едва в 3,4% от случаите интервюерите регистрират опит за намеса от трети лица в отговорите. В 67% от случаите интервюерите смятат, че интервюираното лице е давало искрени отговори, според наблюдението само при 7% от случаите интервюираните са проявили притеснение при даването на отговори на някои въпроси. Средно времетраенето на едно интервю е 40 минути.

Обработка на индивидуалната информация

Стандартната процедура по въвеждане на данни включва: (1) логически оглед на интервютата; (2) типологизиране и шифриране на отворените въпроси; (3) контрол на данните чрез въпроси “филтри”; (4) дублиране и засичане на отговорите на 8 възлови индикатора чрез теренно наблюдение от интервюерите. Извършена е математико-статистическа обработка на масива от данни с SPSS. При интерпретация на данните се ползват едномерни и многомерни разпределения на данните и съответните факторни зависимости.

Съпоставимост с други изследвания

Още в подготвителния етап бе използвана изследователска информация от предишни години от различни агенции.

Такава информация е използвана и предоставена в докладите в този проект само след уточняване на коректността на съпоставимостта въз основа на: (1) валидност за една и съща генерална съвкупност; (2) еднаква методика на извадката с аналогична степен на представителност, точност на извадката, размер на стохастична грешка; (3) еднотипен въпросник и методика на регистрация; (4) наличие на масиви от данни за еднотипна математико-статистическа обработка с SPSS; (5) доверие към агенциите, които са провели съответните изследвания и анализи, че коректно съблюдават професионалните стандарти.

Надграждане на изследването

Проведеното в рамките на този проект изследване през декември 2010 г. събра планираната представителна и достоверна информация. През 2011 г. възникна допълнителна възможност това изследване да бъде повторено с извадка от над 4000 души, както и да се включат някои допълнителни индикатори. Това бе извършено от Агенция ACCA-M.

Икономически функции на съвременния брак и семейство – процес на възраждане и цели на стабилизирането.

Основни резултати и емпирични данни

Както вече по-горе се каза, методологическата структура на емпиричното изследване и анализа е изградена от 5 раздела, съобразно основните блокове в схемата:

Раздел 1. Преки икономически функции на семейството. Той обхваща: стопанска дейност, семеен бизнес, „сива“ икономика, съответствие „официална-реална“ заплата, движима и недвижима собственост, данъци и такси, кредити, кредитиране и задължения, фирмени фалити.

Раздел 2. Трудов статус, активност и ценности. Той изследва динамиката на пропорцията между производително и изключено от икономиката население, професионалната структура, кариера и реализация чрез емпирични данни за: трудов статус – работодатели, работници, самонает; работа по/не по образование/квалификация/професия; наследяване на професия; наследяване на образователно равнище; потенциална емиграция, краткосрочна/повече от 3 години; ценността „труд“. Ще работите ли, ако?; жените и мъжете в несигурни условия на труд; електронната къща.

Раздел 3. Платежоспособност: баланс между актуалното потребление и разполагаем доход, както и между планираното потребление и наличните възможности. Емпиричните данни тук обхващат следните подраздели: доходи, източници на доходи; разходи; платежоспособност/пари за?; спестявания; трансфери.

Раздел 4. Потребителска активност – участие на пазара като търсене. Стандарт, стил, качество на живот. Той обхваща: издръжка на домакинството; издръжка на децата, младите; издръжка на болните; материален стандарт, динамика на материален стандарт; трансфери между родители и деца.

Раздел 5. Човешки капитал за модернизиране на икономиката или за лимитиране на развитието и производителността. Подразделите, включени тук, са: образование, обучение; професионални курсове; квалификация; динамика в стратификационния профил.

РАЗДЕЛ 1. ПРЕКИ ИКОНОМИЧЕСКИ ФУНКЦИИ НА СЕМЕЙСТВОТО

Стопанска дейност, семеен бизнес. Семейството като бизнес активност

Много семейства са *непосредствена бизнес среда или пряк производител*. Те са активен и организиран икономически и бизнес субект:

(1) В огромна част от микро- и малкия бизнес.

Този малък семеен бизнес в условията на прехода се разви по две основни линии – линията на освобождаването и инициативността, както и линията на стагнацията, безработицата и оцеляването:

Първата бе като естествено *предприемачество на активни хора*, които искаха да изпробват силите и възможностите си като самостоятелно работещи, като „частници“ и „капиталисти“. За две десетилетия имаше няколко вълни на такава масова частна инициатива и предприемачество. Със съответни фази на затихване – поради валутни катаклизми, както през 1996 – 1997 г.; поради мутренско овладяване на цели сектори от търговията, земеделието и храните, водата и безалкохолните, на пазари, курортни селища, строителство и транспорт; поради навлизането и конкуренцията на големи магазини (хипермаркети) и създаване култура на семейно пазаруване от тях.

Втората бе като спасение от масовата „шокова“ безработица през 1990 – 1994, 1997 – 2001. През тези периоди, в които безработицата реално достигна 25 – 30% от активното трудоспособно население, в някои масови професии (като инженерните и промишлено-работническите) – още по-висок дял, а в някои райони и общини, селища и квартали – фатална безработица над 60 – 70%. Дребната семейна търговийка, работилничка, студио, едва нефалираща фирмичка по същество бяха *форма на оцеляване* – с много общ семеен и неосигурен труд, с полулегална работа в сивата икономика, с крайни икономии на

семеино потребление и на вложенията в самата работа и бизнеса. Такъв дребен семеен бизнес заедно с традиционните форми на натурално самозадоволяване на домакинството и семейството са форма на *поединично семейно спасяване* – като специфичен и традиционен за българските семейства колективен начин за *оцеляване*¹, за реално повишаване на материалния стандарт на живот, за недопускане да се пропадне под деформиращите граници на мизерията и изолирането.

(2) Като правило при свободните професии.

Тук отново като освобождаване и разгръщане, или обратно, като оставане без възможности и риск от изпадане. Има знакови професии на новото време, които се оказаха в изключително привилегировано положение, вкл. чрез частна практика, чрез индивидуално свободно извършване на услуги, посредничество, търговия, творчески занятия и изява. Това са професиите на адвокати и брокери, на софтуерни специалисти, на лекари и стоматолози, на финансисти и счетоводители, разбира се, и на битови електротехници, водопроводчици, дърводелци, на майстори по ремонти и строителство, на таксиметрови шофьори, още – на фризьорки, козметички, масажисти.

Част от работещите в тези професии и занятия се оттеглиха и си организираха личен бизнес. Друга част останаха на държавна работа, но развиха свой паралелен официален или полулегален личен бизнес. А други бяха насилно направени „свободни“ професии – напр. част от учителите в частни училища и школи, които не получават официално възнаграждение и осигуровки по трудов договор, а ги принуждават да регистрират своя фирма и да се осигуряват чрез нея.

При всички случаи става дума за рязко повишаване на т.нар. „гъвкавост“ на трудовата заетост – като работно време и организиране, като форми на възнаграждение и юридически условия за договаряне и осигуряване, вкл. като работа с много допълнителни рискове, справяне с несигурността, лично поемане на вината при неуспех. Във всички подобни ситуации на труд и професионална реализация семейството има изключителна роля – на подкрепящо и финансиращо, на гарантиращо и защитаващо, на емоционално възстановяващо и мотивиращо, на доверен съветник и релаксираща среда.

По данни от представителни национални изследвания на Агенция „Маган“ с т.нар. „семеен бизнес“ (производствен или услуги) през 2004 г. са ангажирани около 9% от семействата, през 2008 г. се увеличават на 12%. Това са около 300 хил. семейства и над 1 млн. души. През 2010 г. няма отлив от ангажираните със „семеен бизнес“ – около 11%.

Сред възрастовата група 18 – 70 години с интелектуални услуги на свободни и експертни професии са били ангажирани 0,6%, за 4 години са станали 1,6%, а след още 2 години спадат на 1%. С дребни занаятчийски или търговски услуги са били ангажирани 3,6%, станали са 4,3%, през 2010 г. са 3,4%. Хората с посериозен семеен бизнес – били са 2,1%, станали са 4%. Още около 2,8% имат в семейството си общ бизнес, но лично не работят в него.

¹ Колев, Благой. *Икономическа култура*. С., 2002, с. 167 – 176, 277.

През 2008 има разширяване на семейния бизнес – преди всичко в София и в малките градове, обратно, има свиване в големите градове и в селата. През 2010 се наблюдава обратната тенденция. Има свиване в София и в малките градове, разширяване в селата, а делът на семейния бизнес в големите градове остава около 9%.

Сред хората, които имат в семейството си бизнес, около 75% участват лично в него; около 35% изпълняват ръководни функции или квалифицирана работа, останалите 65% работят „всичко“ или само общата помощна работа.

Виждаме колко голям е семейният „сив“ контингент на труда – както като брой включени хора, така и като уплътняване на жизненото време чрез производителен труд, вкл. на младите и децата, на майките по майчинство, на възрастните и старите в семейството.

Най-големите трудности в семейния бизнес според изследваните са: малкият пазар, високите данъци и такси, силната конкуренция. Следвани са от не-изгодните или невъзможни кредити, липсата на достатъчно капитал, лошата нормативна уредба. Около 8% се оплакват от нелоялната конкуренция. Регистрирани като най-малки трудности в бизнеса са многобройните лицензионни и регулаторни режими и корупцията на държавните служители.

(3) Често при експертните професии.

Хората с експертно равнище на образование и квалификация, на продуктивност и способност да решават сложни проблеми са с *максимална свобода* да избират формата на наемането си, начина на възнаграждението си, вида на съответните фирмени и административни, институционални и политически ангажменти към възложителите на работата, към потребителите на услугата, към купувачите на продукта им.

В „обществото на знанието“ точно това са хората и професионалните съсловия, които владеят знанието в най-висока степен и концентрация, в най-практическа приложимост и използваемост, както и в най-престижна и авторитетна форма. Превръщат това свое *знание и компетентност в привилегия*, дори във власт над капитала и собствениците, над институциите и властта, над политиките и „*силните личности*“. Точно знанието и компетентността е сърцевина на техния човешки капитал, база на обществената им сила и устойчивост.

Сред тези професионални съсловия семейството също е от изключителна важност. Както поради факта, че често други от домакинството и семейството са партньори и помагачи, така и поради тесния кастов характер на тези съсловия, при което семейството е основна структурна единица, и още поради свръхразвитите инстинкт и рефлекс за наследяване – не толкова материално, а повече като култура и менталитет, като професионални тънкости и тайни, като обществен статус и връзки, като гражданско достойнство и аристократичност.

(4) Както и при голяма част от служителите и брокерите, творчески специалисти, експерти и мениджъри, които могат да работят дистанционно от своята „*електронна къща*“, използвайки компютризираните комуникационни и информационни мрежи.

Прогнозата на Тофлър отпреди три десетилетия бе, че в обществото на Третата вълна 25 – 30% от работещите ще го правят дистанционно, гъвкаво самоорганизирайки се, оперативно използвайки онлайн-комуникацията – вече чрез миниатюрните персонални компютри. Виждаме, че сред младите поколения и в България има съответна готовност, манталитет, виртуозност на използването на тази техника. Огромна част от административната и данъчната лична и фирмена информация, от банкирането и търговията, от трансфера на пари, от ползването на оперативна информация практически за всичко вече може да се прави все по-често и от повече хора чрез интернет и миниатюрните персонални компютри и телефони.

Дистанционната комуникация и работа стават масови. Както поради целенасочените усилия и създаването на инфраструктури и стимули от страна на учреждения и институции, фирми и организации, така и поради насрещния граждански натиск – от страна на младите и интелигенцията, от някои водещи отрасли в икономиката, от съответните професионални съсловия.

Семействата на тези граждански кръгове и професионални съсловия приеят и подкрепят този бърз процес на модернизация и мобилност, финансират го, съответно променят важни неща в организацията на семейния бит, в стила на общуване, в отношенията между поколенията. Това са все изключително значими промени, които именно чрез семейството стават органична реалност – едновременно на микро-, средно и макрообществено равнище.

В заключение, като активен и организиран икономически и бизнес субект съвременното домакинство и семейство отново става:

- (1) както *масов пряк* производител наред с фирмите и корпорациите,
- (2) така и *органична социална* среда, в която стопанските дейности се въграждат в интимната човешка среда, най-често по един градивен и естествен начин.

Семейството като различен тип „капиталист“

Има принципни разлики между семейството и корпоративните структури в качеството им на икономически субекти:

Корпоративните структури *концентрират капитал* и се стремят да действат *максимално освободено* от социални и морални, дори от законови и държавнически ограничители. При тях двигателят са парите и властта, разширяването и печалбата, успехът и завоеването. Личният мотиватор е преди всичко индивидуалното Аз и жаждата за власт и изява, както и страстта към играта и стресовите предизвикателства, снобизмът и копиране моделите на „истински“ богатите хора (презокеански и европейски).¹ „Корпоративната социална отговорност“ и

¹ Общинските и държавните фирми, обратно, би трябвало да съчетават частния интерес с обществения, давайки приоритет на обществения. Реално те могат да го правят, но само при съответната политика и управление, както и при ценностно мотивиране на контрола върху тях. Между другото именно в тази възможност е и принципната разлика между частен и държавен бизнес, различна е логиката и първичната мотивация

благотворителност при бизнеса е нещо производно и вторично, в порядък на изключение, с минимизиран % от печалбата при преразпределението.

Алтруистичният мотив, социалната отговорност, гражданската мисия не че не са възможни при корпоративните структури. Възможни са, частично действат и при тях, въвеждат се като норми за социални инвестиции и благотворителност, отчитат се от ръководствата, акционерите и собствениците, желани са от трудовите колективи. Но всичко това винаги е в риск да бъде потъпкано и цинично пренебрегнато. Или поне да бъде минимизирано, изтласкано като досадна периферна подробност, или удобно отложено във времето за „след кризата“.

Докато семейството като икономически субект упорито свързва икономиката и парите с *граждански* структури и *човешки* отношения, поради което и осмисля бизнеса чрез *морална отговорност*. Семейството и мнението на роднините, взаимният контрол между родители и деца, семейната чест и достойнство поставят ценностни ограничители при използването на средства за бизнес успех и печалба. Тук парите и успехът в далеч по-малка степен се допуска да се печелят „на всяка цена“, по-рядко и трудно се приема старият йезуитски принцип „*целта оправдава средствата*“, има много по-силна съпротива срещу неморалните и безчовечните, престъпно разрушителните и жестоките начини да се правят пари и да се успява в бизнеса. Семейството – със своите морални и ценностни императиви и мотивации – придава социален смисъл и предназначение на стопанската и бизнес активността, придава хуманна мисия на успеха. В този смисъл семейството има огромен заряд да *облагородява* бизнеса, да връща морала в него, и в този смисъл да *социализира икономиката* като цяло. Тук първичен мотиватор е общият интерес, хуманните принципи, моралната отговорност за близките.

Корпоративните структури и съвкупността на семействата като икономически субекти **имат принципно различни роли при функционирането на обществото като система.**

Частните бизнес корпорации спонтанно издърпват нещата към индивидуалното и частното за сметка на общото. Обществено-алтруистичните корпорации и фирми са само рядкост, която потвърждава правилото. От друга страна, съвкупността на семействата се стреми да удържа социалните баланси, хуманните измерения, търпимия морален компромис и граница, т.е. нещата се издърпват към общото и обществено рационалното. Разбира се, има и немалко семейства, които колективно извършват девиации и престъпления, подвластни са на брутален егоизъм и цинизъм, вкл. вътре между членовете си, но това също е в порядъка на излизане извън нормата.

в дейности, които се извършват чрез индивидуален или кооперативен частен бизнес, от една страна, и от друга – дейности, които се извършват чрез общински и държавни фирми и организации.

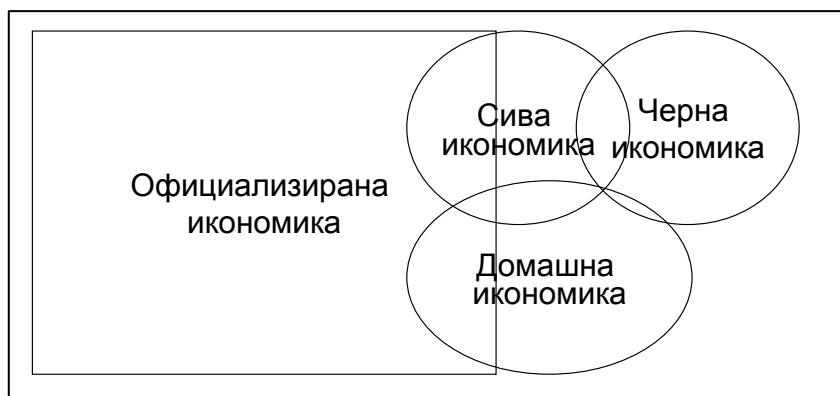
В този смисъл има основание да се търси и принципна разлика в логиката и първичната мотивация между транснационален/глобален и местен бизнес. Нещо, за което намерка Стийли, Джоузеф. *Глобализацията и недоволните от нея...* С., 2003.

Корпоративният бизнес е двигател в развитието, ускорява динамиката в промяната, дава енергия и сила на обществената предприемчивост – и това е системна негова обществена функция. Обратно, семейството като икономически фактор е здравословна консервативна сила, която дава ресурс и стимули, но удържа предприемчивостта в логиката на здравомислието и колективното благо, в огромна част от случаите – в логиката на морала и солидарността.

Корпоративният бизнес споделя и вее знамето на материалното благополучие и личния успех като висши западни ценности, приема меркантилността и алчността за двигател в индивидуалния просперитет и за обществения прогрес. В дълбок психологически смисъл корпоративният бизнес черпи енергия от „първичния *нарцисизъм*“ и егоистичното начало у човека. Семейството, колкото и да е въввлечено в тази инерция, удържа баланса с екзистенциални потребности от любов и интимност, доверие и солидарност, близост и духовно общуване, приобщеност и единство.

Семейството и сивата икономика

Семейството е важен субект в така нар. „*сива икономика*“ – както в здравословната сива икономика, така и в обществено вредната сива икономика. Имаме предвид основно 2 форми: скрити обороти и скрит труд.

В здравословната **сива** икономика: (1) като съхраняване на народностната традиция – лично стопанство за зеленчуци и плодове, мляко и сирене, месо и риба, на ракия и вино, както и на домашна зимнина – туршии, компоти, люте-ница, разядки, консервирана риба и месо; (2) като градинско лично стопанство за продажба в дребни количества и сезонно; (3) като семеен дребен и дори среден бизнес, производство и услуги, които при неблагоприятна законова, бю-рократична и политическа среда могат да оцелеят и да се развиват само при скриване на обороти, печалби, осигуровки; (4) като дребна гранична търговия, която уплътнява дефицит или която използва разлики в цените за допълни-телни доходи; (5) като трудово ангажиране на хора, затиснати от структурна и

дългосрочна, от декласираща и обедняваща безработица; (6) като единствена възможност за оцеляване в условията на монополна конкуренция от страна на големи корпорации и феодални местни структури; (7) като единствена възможност за оцеляване в условията на бюрократична корупция и държавно толериране на външните инвеститори и на крупни външни структури и интереси.

По данни от представителни национални изследвания от 1998, 2001, 2008 г. има тенденция на свиване на сивия сектор на труда – работа без трудов договор (работят и получават пари на ръка, без документ, без осигуровки за болест и пенсия, без трудова защита пред работодателя, нито обезщетение при злополука). Тази група сред населението в активна трудова възраст (18 – 65 години, без пенсионерите в тази възраст) от 32% през 1998 г. спада до 24% през 2008 и до 18% през 2011 г. Но остават 18%, това е всеки пети. Все още е много!

Към горната група следва да добавим и хората, които са в безизходица – те търсят сива работа, но пазарът се оказва свит и не могат да намерят дори такава неосигурена и незаконна работа. Това са още 15% през 1998, които през 2008 се свиват до 10%, но по време на кризата се увеличават и през 2011 г. са 20%.

Общо трудовият контингент на сивия сектор през 2008 се оказва, че е около 34%, една трета от можещите да работят и над 40% от искащите да работят. През 2011 г. този контингент е 38%.

Според данни, представителни за възрастта 18 – 65 години (без пенсионери), през 1998 г. работилите *без трудов* договор са били 32%, още 15% са търсили такава работа, но без да намерят. 10 години по-късно, през 2008, дяловете съответно намаляват до 23% и 10%. Дяловете за 2011 г. са – 18% и 20%.

Едва 41% през 1998, 47% през 2008 г. и 44% през 2011 г. декларират че имат *“нормална работа”* – с трудов договор и пълни осигуровки. Делът за 10 години се увеличава минимално, общата неблагоприятна пропорция не се променя.

Още 11% през 1998, 17% през 2008 и 14% през 2011 г. декларират, че *няма нужда* да работят, да се ангажират с договори, имат други доходи. Тази категория не се свива за 10 години, обратно, с тенденция към разширяване.

Това по същество е картина на обхвата на сивата икономика през **призмата на вида трудова заетост**. Заетите в официализираната икономика са под 50% от тази възрастова група. Сам по себе си този дял е показателен колко мащабен е сивият сектор в България. Семейният сив сектор е само част от него. И го допълва, доколкото в семейния бизнес често не се получава трудово възнаграждение.

Показателен е и профилът по въпроса за започване на работа, като предвабително се знае, че заплащането ще е мизерно:

През 1998 г. 54%, през 2008 г. 43%, а през 2011 г. 47% заявяват, че *биха започнали* такава работа, *въпреки мизерното* заплащане. И по още 4% в тези години, които ще започнат, ако близките им упражнят натиск и ги принудят. Обратно, деклариращите, че не биха направили такъв компромис се увеличават от 35% през 43% до 39%, т.е. остават по-малко от половината от потенциалната работна сила в страната.

Икономическата и финансовата криза допълнително утежняват ситуацията. През 2011 г. 47% заявяват, че биха започнали такава работа.

Тези дялове сами по себе си са свидетелство за степента на безизходност пред безработицата, декласирането и ниските възнаграждения, до която бе доведена огромна част от работещите, от трудоспособните, повечето от професиите и съсловията в България.

Според нас е очевидно, че през прехода (1990 – 2007) именно **семејната сива икономика спаси** българския народ от наистина деформираща масова бедност и деградиране. Фактическото обедняване в голяма част от случаите не достигна дълбока мизерия, не пропадна под социалните прагове на деформацията и общественото изолиране. Това е валидно за голяма част от интелигенцията, за огромна част от работещите в образованието и здравеопазването, за дребните търговци, производители и занаятчии, за информационните и социалните услуги, за занаятчиите и земеделските производители.

Точно семејната сива икономика **удържа да не емигрира** в Гърция и на Запад допълнителен голям контингент млади и работливи хора. Удържа ги да останат в България при семејствата си и тук да се преборват за статуса и благоденствието си. Ако си представим, че масовата семејна сива икономика бе стопена от държавата, тогава вероятно още поне 500 хил. здрави, работливи и амбициозни българи щяха да са се запилели някъде извън България в емиграция или като гастарбайтери. Този половин милион щеше да е в плюс на сегашните около 1,2 млн. наши изнесени трудови емигранти. Е, това вече наистина би било национална и демографска катастрофа, катастрофа без изход.

Още, семејната сива икономика е позитивен обществен феномен, доколкото в условията на цялостно реструктуриране на икономиката и на порядките в нея тази част от икономиката е най-пластичната и **най-бързо реагиращата на луфтовете** в бизнеса, в законодателството, при възникването на нестандартни потребности. Това по същество е уплътняване на предлагането в условията на главолumni промени в търсенето на пазара. В това си измерение семејният бизнес, вкл. сивият, е изключително важен компонент в динамиката на икономиката като цяло. При това въз основа на гражданска инициатива и предприемачество, което е и най-здравословната форма за икономически растеж и развитие.

В повечето случаи семејствата са дребни участници в икономиката и пазара, но общата им маса е огромна, поради което и съвкупният им принос в икономиката не само че не е маловажен, а обратно, той е значим и е съизмерим с ефекта от стопанската дейност на корпорациите, общините и държавата. И в този смисъл не заслужава подценяване и игнориране – нито от страна на държавата и общините, нито от страна на изследователите и анализаторите.

Разбира се, семејството е с огромна и масова роля и в *обществено вредната сива и черна икономика*. В тази икономика могат да се разграничат няколко основни сегмента:

първо, икономиката на *нелоялните работодатели* – неплащащи осигуровки на своите работници и служители, забавящи с месеци заплатите, принуждаващи към безплатен извънреден труд, източващи печалби, криещи данъци и др.;

второ, икономиката на *ментетата* – алкохол, лекарства, храни, които не са контролирани, не отговарят на стандарти и често са опасни за здравето и живота;

трето, икономиката на *вандализма* – крадене на кабели, на крайпътни и други табели, крадене на капаци от шахти и др., чрез което се нанасят изключителни щети, вкл. лумпенизиране на някои малцинствени общности и корумпиране на държавни и общински служители и ръководители;

четвърто, икономиката на *девиацията* – проституция, просия, джебчийство, които се разпространиха „шоково“ в новото общество на демокрацията и защитените граждански права;

пето, икономиката на *престъпността* – всякакви кражби, жилищни обир, контрабанда на коли и стоки, фалшифициране на пари, фалшифициране на документи;

шесто, *черна икономика* – трафик на деца и жени, заробване на хора, отвлечане на хора за откуп, криминални банди, занимаващи се с проституция, наркотици, поръчкови убийства, трафик на хора и родилки;

седмо, организирана *мафиотска престъпност*, политическа номенклатурна мафия с „бели якички“, които извършват злоупотреби в колосални размери – чрез манипулиране на държавния бюджет и външния дълг, големите концесии, природните паркове и резервати, националния горски и воден фонд, имуществото на армията, образованието и здравеопазването, европейските фондове, големите обществени поръчки.

Във всички тези случаи това е обществено вредна и опасна икономика. Вместо блага тя създава болест и деформации. Вместо желано повишаване на стандарта става обратното – има вредни странични ефекти в снижаване качеството на живот.

По данни от национални представителни изследвания 1999, 2007, 2011 и 2014 г. има изключително широка гражданска търпимост към дейността на т.нар. „борчески или мутренски“ фирми и организации.

През 1999 г. сред хората в активна трудова възраст (18 – 60 год.) 54% са смятали, че е „нормално“ да се работи при такива работодатели. Още 11% казват, че това не е нормално, но е „неизбежно“ – общо 66%. Този дял е едно количествено измерение на фаталния размер, в който нашата нова капиталистическа икономика всъщност бе криминализирана и бандитизирана.

През 2007 г. този дял се свива съответно до 33% плюс 10%, общо 44%. През 2011 г. тези дялове са 32% и 13%, общо 45%. Тенденцията към нормализация е очевидна и обнадеждаваща. Но истинската нормалност е далеч.

През годините вече се натрупва отрезвяващ негативен опит. Работенето в такива мутренски фирми води до убеждението, че не си заслужава, защото плащат малко или защото е несигурно и опасно. Процентът нараства от 10% до

14%, до 18% през 2011 г. Очевидно гражданският морал до такава степен е подкопан, че възстановяването ще бъде продължителен процес.

Ценностна дистанция имат малцинство от гражданите. Били са 23% през 1999, през 2007 г. са станали 41%. Добър ръст. Но това е все още малцинство. През 2011 г. намаляват до 36%.

Ето, това е *гражданската основа на повсеместната мутризация* на бизнеса в страната ни, на мафиотизирането на администрацията и властта в държавата.

Това всъщност е **сицилианският принцип на възникване, разрастване и оцеляване на мафията**. Когато гражданската маса е доведена до бедствие, тогава единствено мутрите осигуряват работа и начин за оцеляване. Така те стават икономически нужни и морално изтърпяеми. Когато такава огромна гражданска маса е въввлечена, търси ги, благодарна им е, тогава мутрите са слабо уязвими от страна на държавния контрол, дори когато държавата се опитва да се пребори с мафията. Това е поучителната практика от Италия. За съжаление, в България през годините на прехода се разигра същия обществен сценарий.

Тук е **икономиката на мутренската охрана** с все повече и по-скъпи коли, охранителни системи, ангажиране на голямо количество хора и специалисти. Тук е **икономиката на рекетърските адвокатски услуги** и поставяне в зависимост, на принудителните паралелните здравни и обучителни услуги. Тук е **икономиката на увреждащия алкохол и цигари**, на наркотиците и психоактивните напитки, както и на лечението на наркомани и алкохолици. Тук е икономиката на увреждащите храни, козметични и фармацевтични продукти, на маниакалната силиконова пластична хирургия. Тук е **икономиката на истеризиращата музика и филми**, на подлудяващия шум от заведения, на вулгарните шоу развлечения. Тук е **икономиката на проституцията и търговията с хора**, на просията и износа на деца. Тук е и **икономиката, която изсича горите, пресушава изворите и реките, замърсява водата и въздуха**, загрозява бреговете и плажовете. Тук е **икономиката на интернет пристрастяването** до степен на наркоманна зависимост. Тук е **икономиката на готови дипломни работи и реферати**, от които немалко студенти се ползват и така се лишават от възможността да получат добро образование, да се издигнат до културата на интелигенцията, да се подготвят за аналитични и творчески професии и кариера.

Стоядин Савов визира този тип стопански дейности в отделна рубрика и ги нарича произвеждащи „дис-продукт“ (economic bads). Голяма част от него се отчита в БВП, доколкото има регистрирано и остойностено крайно потребление, маса от покупки, официално получени приходи за производство на стоки и услуги.

Но тук има проблем – извъникономически, социален, ценностен: **доколкото дис-продуктите се включват в БВП, дотолкова се обръща общественят и моралният смисъл на икономиката** – вместо презумпцията за производство на достъпни блага и създаване на ползи и благосъстояние, става обратното. Частично и в нарастваща степен става обратното: (1) ерозира се човешкият капитал на „потребителите“; (2) погазва се качеството на живота на рискови общности и лумпенизирани групи; (3) изместват се потребностите към изкуствени

(по Маркузе и Фром, по Липовецки и Кругмън); (4) влошава се природната и социалната среда.¹

Гари Бекер обръща внимание, че в икономически смисъл тези форми на девиация и престъпност се възприемат от съответните хора, групи и общности като „*работа на непълно или пълно работно време*“. Немалка част от хората избират да станат дори престъпници, защото очакват „*печалба*“ от „*работата*“ като престъпник, проститутка, просяк, джебчия. Очаква се печалба, която надвишава печалбата от други занятия, от легалните и морално санкционирани трудови занятия. Дава пример с бедните слоеве, при които престъпления като обири и кражби са по-разпространени. Но не само поради аномия и отчуждение (може да се добави и реваншизъм) спрямо привилегированите в обществото. А и поради простия факт, че ниското им образование и културност, липсата на професионална подготовка, производителни умения и квалификация ги кара да търсят престъпни и девиантни занятия с висока доходност.² Вместо да се примиряват с работа срещу мизерно заплащане или помощи за безработица, които не само че не ги измъкват от бедността и не им връщат достойнството, а още повече ги натикват в блатото на мизерията и изключването. Именно това проваля превъзпитателните програми за престъпници, това затруднява ресоциализиращите програми за малолетни девианти – икономическото изкушение се оказва далеч по-силно, по-конкретно и по-директно от моралното назиждане, от бавното интегриране в социализирана среда, от изчакването на позитивни плодове от лично усилие за реинтеграция.

Съответствие „официална – реална“ заплата

Скриването на част от реално получаваните работни заплати е разпространен начин за укриване на доходи. Част от заплатата може да не се изплаща официално от работодателите (работещите се разписват за по-малка сума, но получават до 2 пъти повече пари реално), или обратно, официално работят за до 50% по-висока заплата, реално получават далеч по-малко пари. Това е компромис и притиснатост към дъното на бедността и/или гражданска онеправданост.

Според данни от изследването през 2010 г. 11% от всички работещи се подписват за много по-малка сума от онази, която реално получават. Така те са ошетенi – като натрупване за пенсия, като изплащане на обезщетение при болест, майчинство, социално осигуряване. При премиите и добавките ошетените през 2010 г. са 30%, при хонорарите – 24%.

Едва 66% от получаващите премии и добавки се разписват за точната сума, която получават. 30% реално се подписват за до 75% от реално получаваната сума. При хонорарите съответните дялове са: 70% получават точно и 24% са ошетенi.

¹ Виж Савов, Стоядин. *Макроикономика*. С., 1999, с. 95 – 98, 102.

² Виж Бекер, Гари. *Икономическият анализ и човешкото поведение...* С., 1999, с. 33 – 34.

Това са скрити доходи и намалени осигуровки и данъци. Чрез тях се намаляват разходите на работодателите, но се ощетяват наетите, освен това се обедняват и държавните осигурителни фондове.

Обратната група, на получаващите по-малко пари от онова, което се декларира официално, през 2010 г. са около 4% при заплатите.

В профила по семейно положение на по-привилегирована позиция са семейните работещи, от които 82% получават реално такава заплата на каквато се разписват. При несемейните и живеещите в съжителство, но без официално сключен граждански брак, тези дялове са съответно 69% и 62%.

14,5% от несемейните се подписват за много по-малка сума от онази, която реално получават. Докато този дял е само 9,4% при семейните. Обратната група, на получаващите по-малко пари от онова, което се декларира официално, отново е по-голяма при несемейните – 4%, и около 2% при семейните.

Движима и недвижима собственост.

Семейството и производствените активи

Семействата са пряк собственик, разпоредител и разпределител на огромна част от *недвижимото и движимото вещно* обществено богатство, на *физическия капитал*, вкл. обработваема земя, гори, сгради, транспортни средства, компютърна техника, машини и съоръжения.¹ Това са преки активи, когато чрез тях се произвеждат стоки или се предоставят услуги на пазарен принцип. Когато това са материални средства за битово потребление, те също имат стопанско изражение, доколкото чрез тях се възпроизвежда, развива и мотивира потенциалната и актуалната работната сила за икономиката. Също и доколкото чрез тях се опазва и развива сградният и поземленият фонд, автомобилният парк, природните ресурси на държавата.

Семейното материално богатство е форма на общественото богатство. И в този смисъл винаги пряко или индиректно има икономически измерения и значимост.²

¹ Домакинствата в началото на 2008 г. притежават съвкупно богатство (финансово, плюс жилищно) от 165 млрд. лв. (84,5 млрд. евро) – тук не са включени притежаваната земя, горите, недвижимото имущество с производствено предназначение и др. (Изт.: Доклад на Индъстри Уоч, Industry Watch, Q1. *Богатството на домакинствата в България*. Март 2008). Това богатство е съизмеримо и е значителна част от цялото богатство на страната. Напр. финансовото богатство на домакинствата (31 млрд. лв.) представлява 55% от БВП.

² В семейния кодекс (в сила от 1.10.2009 г.) имуществените отношения между съпрузите се уреждат чрез три режима: (1) режим *на общност*; (2) режим *на разделност*; (3) *договорен режим*.

Променен е обхватът на законовата имуществена общност. Тя обхваща само *вещните* права – съвместното имущество (както в Кодекса от 1968), вкл. уреждане ползването на семейното жилище след развода, при нужда и чрез възникване на наемни отношения. Изключена е общността върху *паричните* влогове – те стават индивидуални (приети за съвместни от Кодекса от 1985). Виж *Семеен кодекс*, 2009.

Семействата са *собственик на финансов капитал*, на значителна част от него, вкл. в сивата и черната икономика. *Директно* – като капиталови вложения в конкретен бизнес, във фирми и корпорации, в основен капитал и дялово участие, в кредити и др. подобни. Също и *индиректно*, чрез банкови спестявания, чрез инвестиции в образование и висока трудоспособност, чрез участие в социални кампании, насочени към повишаване на общественото здраве (public health) на работната сила.

Всъщност семейството в качеството му на съвместно домакинство, бюджет и потребление, като имуществена и капиталова общност е *фундаментален обществен* механизъм за съхраняване и инвестиране, за мобилизиране и оползотворяване на обществения капитал: *първо*, на индивидуалния, на всеки от членовете на семейството; *второ*, на колективния, на семейството и поколенческото му надстрояване; *трето*, в значителна част на държавата и обществото като цяло – тук семейството поделя ролята си с корпоративните структури.

В новата обществена среда вече не работната заплата и паричните доходи самѝ по себе си са точният измерител на благосъстоянието. *Адекватен измерител*, много по-адекватен измерител са притежаваните *вещни активи* – недвижима собственост, производствени средства, скъпоценности и дълготрайни вещи, както и акции, ценни книжа, достъп до оборотен финансов ресурс и кредити. Става дума вече не само за активи за лично и семейно ползване, а преди всичко за производствена и капиталова реализация, за отдаване под наем и аренда, за спекулативно препродаване, за влагане на парите, за да се предотврати тяхното инфлиране.

Работната заплата и другите доходи станаха само предпоставка за реалното благосъстояние и неговото нарастване. Но то става факт и се материализира едва след като доходите се трансформират и по този начин максимално се оползотворяват и увеличават.

Трансформирането на доходите в активи днес е проблем, въпрос е на адаптивност, както и на притежаване на специални познания и умения. При бързата инфлация големи части от населението *изостават* – не успяват навреме да превърнат наличните си пари в активи, изостават от инфлацията, с което на практика парите се обезценяват и намаляват покупателната си способност. Това е валидно сред консервативните части от населението, които не смеят или не могат да инвестират. Друга част от населението, бързайки да не изостане, инвестира прекалено *рисково*, закупуват неща с висока цена, които после се оказват или безполезни, или неликвидни (не могат да бъдат продадени и превърнати отново в достатъчно много пари).

Освен това голям проблем е дали човек е включен в *тесни кръгове и мрежи* от хора и фирми, които имат достъп до специални ресурси, до привилегироваща информация, също така дали използват умело механизмите на корупцията и мафиотизирането, както и законовата бъркотия и ниската компетентност на администрацията в много институции и сфери.

Имайки предвид такива неща, отново изпъква ролята на семейството и на близките при използване на реалните възможности за обогатяващо обръщане: (1) на парите в собственост; (2) на доходите в активи; (3) на притежаваното в капитал или стока; (4) на доверителна информация и контакти в привилегирован достъп до ресурси. Всичко това е икономическата сила на семейството – не само когато колективно се обсъждат действията и се взема решение, но и когато хората се мотивират за нестандартни и рискови решения; не само когато се използват семейни връзки и авторитет, но и когато членовете на семейството се разпределят на различни възлови места и ключови позиции; не само когато се мобилизира колективен ресурс, за да се направи „удар“, но и когато семейството поема рисковете и гарантира оцеляването при неуспех.

Семейни данъци и такси

В изследването проверихме доколко семействата и домакинствата плащат редовно своите данъци и такси – плащат ли работещите годишния си общ доход, притежаващите собствено жилище плащат ли дължимия от тях данък сгради и такса смет, данък на колата, задълженията за консумираните електричество и парно отопление.

Годишния данък общ доход редовно се изплаща от 71% от работещите. 17% го плащат със закъснение. Не плащат около 9%: 3% поради това, че нямат пари, за да го платят, а 6% съзнателно не го плащат. За своето жилище плащат дължимите данъци и такси редовно едва 57% от изследваните лица, със закъснение още 30%. 65% от притежаващите собствена кола заплащат дължимия данък за нея редовно, 23% – със закъснение. Подобен е и профилът на ползващите ток и парно.

Семейството като кредитор и инвеститор

Семейството е основна кредитна институция в живота на всеки от членовете му, за младите поколения, за членовете му, които имат специални потребности, за близки родственици, колеги, приятели в нужда. Семейството е „кредитна асоциация“, според термина на Джеймс С. Коулмън, важно проявление на социалния капитал на хората, който се формира в отношенията между членовете на семейството и домакинството.¹

Първо, семейството е кредитен гарант – въз основа на своите официални доходи и чрез ипотекираното си имущество – при отпускане на некорпоративни кредити, при определяне лимити на кредитни карти, както и при получаване на визи за желани страни, напр. САЩ.

Банковите процедури при *потребителско и инвестиционно кредитиране* (в голяма част от случаите) също рязко повишават икономическата роля на семейството. Системата от гаранции, изисквани от банките и други кредито-

¹ Коулмън, Джеймс С. *Перспективата на рационалния избор за икономическата социология*. С., 1999, с. 93, 90 – 93.

датели са пряко свързани със семейния статус, с колективните доходи и разпределението им в семейството, с осигуряване на минимални потребителски минимума за всеки член от семейството. Изисква се залагане и ипотечиране на семейно имущество, официални гаранции и съкредитополучатели, които често са от семейството или негови близки. Механизмът за събиране на задължения по неиздължени кредити пряко засяга семейството, често в болезнени и брутални форми.

Семейното потребление и инвестиране (в имущество, в образование и квалификация, в пътувания и ваканции, в елитно общуване или за лечение и здраве) вече за много семейства става не след натрупване и спестяване на средства, а изпреварващо – чрез вземане на кредити, покупки на лизинг, ползване на кредитни карти, рефинансиране на набъбнали задължения чрез нови кредити.¹ През това десетилетие хората в България – преди всичко средните слоеве, интелигенцията и образованата младеж – вече се научиха чрез кредити скокообразно да подобряват своя потребителски и материален стандарт. Това рязко повишава ролята на семействата, особено в средно- и високодоходните слоеве, които са в състояние да декларират достатъчно високи официални доходи. Разбира се, успешната реализация на потребителски скок чрез кредити е възможна. Но само при съвременна *финансова образованост*, като все по-важен елемент от *гражданската грамотност* и процедурна ловкост на съвременния човек. Това е важно условие, което вече се усвоява на практика, вкл. чрез първи опити за колективна защита на оцетени потребителски права, напр. при своеволно повишаване на лихвите по стари кредити от страна на банките.

Семейството не само използва тези предварителни пари, но е и *гарант* за тяхното връщане, залага имуществото и доходите, достойнството и бъдещето си заради издължаването на кредитни задължения на свои членове. *Кредитен гарант* е въз основа на своите официални доходи и чрез ипотечираното си имущество – при отпускане на *некорпоративни* кредити, при определяне лимити на кредитни карти, както и при получаване на визи за желани страни или стипендии за учене в тях, напр. САЩ, Франция, Австралия.

Можем да обобщим, че семейството е гарант срещу:

- *кредитен* риск (при кредити за битови, домакински, семейни нужди);
- *ипотечен* риск (залага се като гаранция семейно жилище, къща, стопански сгради и земя, семейни ценности);
- *личен дълг* (при лихвари и зложни къщи, дълг от хазарт и неофициални сделки, при разпространение на наркотици, при неплатени държавни и общински данъци и такси).

¹ През 2007 г. 25% от новите потребителски кредити са теглени с цел рефинансиране на стари кредитни задължения. (Виж Капитал, 22 – 28 юли 2007, с. 30). През 2008 и 2009 г. този дял нараства. Вече много хора и семейства, опарени от негативния си опит, проумяват, че вземането на кредити е не само възможност, но и пряк риск. В това отношение е добре, че сме изостанали от Запада, надяваме се да „не ги стигнем американците“. Виж Манинг, Робърт. *Нация на кредитните пари...* С., 2005.

Вече споменахме, че преди семейството да стане отговорен гарант срещу кредитен, дългов и ипотечен риск – чрез своите официализирани доходи и регистрирано имущество, то става *критерий* за разрешаване или за отказ на кредита от страна на кредитора – банка, финансова къща, заложна къща, лихвар, близък, които предоставя заем.

Второ, семейството – чрез своите официални доходи – служи за базов критерий при отпускане от държавата на социални помощи, на стипендии, при субсидиране на образование и др. подобни. Така в по-висока степен се защитава принципът на социалната справедливост – както вътре в социално слабите семейства, така и в общосоциален план.

Днес хората в България вече се научават чрез кредити скокообразно да повишават своя потребителски и материален стандарт. Това рязко повишава и ролята на семействата, особено в средно- и високодоходните слоеве. Разбира се, успешната реализация на потребителски скок чрез кредити е възможна само при съвременна *финансова образованост*, като все по-важен елемент от т.нар. „гражданска грамотност и образованост“ на съвременния човек.

Трето, семейството прави и *преки инвестиции* в икономиката. Те са огромна част от *вътрешните* инвестиции – под формата на финансови спестявания или под формата на инвестиране в недвижимо имущество, земя и средства за производство, или под формата на преки производствени инвестиции, или под формата на акционерно участие, опериране с ценни книжа, инвестиционно злато и монети.

Като обем вътрешните инвестиции са съпоставими с т.нар. „*външни* инвестиции“, с инвестициите от т.нар. „*стратегически инвеститори*“, както и с инвестициите на държавата.¹

В този смисъл съвкупността на семействата, особено масата от семействата на средната класа, и разбира се, семействата от елитарните съсловия са изключително значим съвкупен икономически субект в обществото.

Субект, който е не просто съпоставим с другите инвеститори. Тук следва да се подчертае, че семействата като съвкупен икономически субект имат един допълнителен огромен *обществен плюс*:

(1) Става дума за потенциала на семейството да *компенсира вредоносно* действие от страна на външни инвеститори.

Външните инвеститори по принцип, конкретно чужденците в българската икономика, често пъти „нямат *съвест*“², действат асоциално, действат като самодоволни и жестоки към местното население и страната „*транзитни пътници*“³. Докато семейството тук, в България, обратно, е носител и пазител

¹ В. „Капитал“, 15 – 21 март 2008, стр. 31. Статия с графика на Иван Николов. Представена е книгата: Schrooten, M., S. Stethan. *Private savings and transition*. Economic in transitions. 13(2), 2005, pp. 287 – 309.

² Стилциц, Джоузеф. *Глобализацията и недоволните от нея...* С., 2003, с. 64, 76.

³ Мирчев, Михаил. *Текстове 2...* С., 2007, с. 624 – 626, 636 – 647, 469, 657 – 660 (текстове от Ортега-и-Гасет, Кристофър Лаш, Алан Менк).

на общностни и хуманни ценности в бизнеса, на социализираността на икономиката и капиталовата предприемчивост, на съхраняване на социалната търпимост и човешките връзки, докато се прави бизнес и се гони печалба.

(2) Семейството има огромен потенциал да *омекотява сбъркана* икономическа политика от страна на държавата, едностранчиво или структурно неправилно управление, демотивиращи данъци, обезсърчаващи бюрокрация и корупция.

Като осъществява нужна за хората производствена и търговска дейност, извършва потребни услуги, които не са стимулирани, дори може да са целенасочено потискани и забранявани от държавата. Като включва в икономиката огромен жизнен потенциал и енергия, които остават отблъснати или замразени при официални трудово-правни отношения или при класов конфликт между собственици и наети в корпорациите и институциите.

Важно е, че семейството има изключителна адаптивност да работи по правилата на сивата икономика, в случая говорим за *общественополезна сива* икономика. Чрез семейството много от формите на корупция остават в рамките на обществената допустимост, често дори се оказва, че корупцията е форма за по-бърз и по-голям резултат в конкретен бизнес и предприемачество.

(3) Семейството и има огромен потенциал да *ускорява икономическия* растеж, при това в здравословни граждански форми.

Чрез огромния обем на своите семейни вложения и инвестиции. Поради предприемчивост и гъвкавост. И обратно, понякога чрез естествения си обществен консерватизъм. Чрез трансферите на доходи и капитал от чужбина към България. Чрез изпреварващо изграждане и мотивиране на човешки капитал, усвояване на нови професии и на новости в професии, чрез гражданско усвояване на нова организационна и делова култура и адекватен манталитет.

Кредитни домакински задължения

Според проучването през 2009 г. структурата на кредитните задължения на българските домакинства по типове кредитни продукти е: 12% имат ипотечен кредит, около 80% имат потребителски кредит, 20% притежават кредитна карта, 15% от населението има закупена стока на лизинг.¹

55% от изследваните лица заявяват, че месечните вноски за погасяване на кредитните им задължения не отговарят на реалните им финансови възможности. Затрудняват се. Може да „фалират“.

¹ Изследването е на екип от Института по социология и Икономическия институт към БАН. Изследването е проведено в периода 8 – 18 юни 2009 г. сред 1000 пълнолетни лица, като извадката е планирана и реализирана като представителна за населението на страната над 18-годишна възраст.

РАЗДЕЛ 2. ТРУДОВ СТАТУС, АКТИВНОСТ И ЦЕННОСТИ

Трудов статус

Коефициентът на икономическа активност в периода 2008 – 2010 г. бележи намаляване, а след 2012 г. започва да се увеличава, като НСИ декларира за 2014 г. 69% за населението на възраст 15 – 64 навършени години. Същата тенденция се наблюдава и при коефициента на заетост – намаляване до 2011 г. и нарастване от 2012 г. насам, като все още не е достигнато нивото от преди кризата. Коефициентът на заетост за населението на възраст 15 – 64 навършени години е 61%.

От своя страна коефициентът на безработица от 2008 г. (5,7%) трайно нараства и към 2013 г. е 13%. За 2014 г. отбелязва намаление – 11,5%. В разглеждания период 2008 – 2014 г. броят на обезкуражените лица¹ се увеличава от 150 хил. души през 2008 г. до 233,5 хил. души през 2011 г., след което започва да намалява и през 2014 г. е 189 хил. души.

Работа по или не по образование/професия/квалификация

Много е важно това, което хората работят, дали е по тяхната професия, в съответствие с образованието и подготовката им, в унисон с техните очаквания за реализация и професионална кариера.

Онези, които **работят нещо по своята придобита професия** и образование, са 43% от всички работещи през 2011 г. – делът малко се свива, като през 2008 г. е 45%. Съседна група, които работят нещо близко по съдържание, са още съответно 17% и 18%.

Всички останали са принудени да работят нещо далеч от професията си. Нещо съвсем различно работят около 30%, а 9% директно заявяват, че никаква професия не ги вълнува и интересува – важни са единствено парите, които получават.

Наследяване на семейното богатство и активи

Притежаваното от домакинствата и разполагаемото в тях богатство е огромна част от общественото и държавното богатство като цяло – от финансовото и капиталовото богатство, от недвижимото и движимото имущество.

Поради това от изключителна важност е *унаследяването на имуществото* и натрупаното семейно богатство: (1) разгледано в измеренията на екзистенциалния инстинкт и социалния рефлекс да оставиш нещо значимо на децата си, да им гарантираш добра стартова жизнена позиция и гаранции за успех и кариера, да възпроизведеш себе си чрез добруването на децата си; (2) в измерението

¹ Обезкуражени са лицата, които желаят да работят, но не търсят активно работа, защото предполагат, че няма да намерят. Отчаяни са и примирени с безработицата си.

да проявиш своята родова и народностна отговорност и дълг чрез продължаване на рода, запазване достойнството на името и относителните привилегии на статуса чрез децата и внуците, възпроизводство на качествено младо поколение на класата и съсловието, на народа и нацията си, на религиозната си общност и културна идентичност; (3) още, в измеренията на продължаващ бизнес, надстрояваща се професионална кариера, привилегирован социален статус и престиж, овластеност и гражданско достойнство.

Всичко това е свързано с унаследяването на имуществото и материалните активи в семейството и рода от младите поколения, от силните наследници, които могат да продължат делото.

При самото наследяване е важно съчетаването на три компонента: (1) недвижимото имущество и съкровището на семейството; (2) бизнеса и активния капитал на семейството; (3) всички обществени позиции и социални статуси, които могат да се материализират, гарантират доходи, дават достъп до възможности и блага. *Прехвърлянето* на семейно имущество и активи към новите семейства на децата и внуците, предаването на “зестра” към по-младите поколения е стартова база за тях и възможност за разгръщане, стимул за удържане и надграждане на наследените позиции и статуси. Поетото семейно имущество и богатство е материална форма на интимните социални връзки, на моралната взаимност, на емоционалната близост. И заедно с това е *надграждане* на статусна и професионална идентичност, на делови умения и кариера.

Обобщено може да се каже, че в новите обществени условия, при неокапиталистическата икономика и доминацията на частната собственост, при фетишизирането на парите и материалното в живота, при възможността за изключително забогатяване или за фалиране и пропадане към бедност и мизерия, наследяването на семейното богатство има *възлова значимост*: (1) преди всичко за съхраняване и ефективност на *материалните активи* в семейството и домакинството; (2) заедно със запазването на *статусите*, на контактите и позициите на родителите. Значимостта е не само в личен и микросоциален план, но и на средно обществено и на макрообществено и държавно равнище.

Наследяването на общественото богатство и активи заедно със (1) статусите; (2) професионалните компетентности; (3) манталитета, професионалната и гражданската добродетелност; (4) трудовата ангажираност; всичко това има пряко и косвено икономическо значение и роля.

Потенциална емиграция, краткосрочна/повече от 3 години

Сред различните последици от емиграцията могат да се открият две: 1) източване на трудов ресурс от икономиката, допълнителни разходи за администрацията, за социалните системи за обезщетяване и подпомагане, за т.нар. социални инвестиции, намаляване на икономическия и обществен ефект от фондовете и трансферите в социалните системи. Обедняване на България откъм млади и жизнени поколения – при това не изобщо, а преди всичко откъм онези

свои части, които са носители на съвременна образованост, висока култура и професионална квалификация, предприемчиви и иновационни с енергия за кариера и развитие. Следствието е закономерно примитивизиране на общностите в много от селищата и районите в страната, доколкото те губят своя качествен български социален и природен генофонд, който прави хората ни интелигентни и адаптивни, заредени с толкова жизненост и одухотвореност едновременно. Става източване на човешки капитал от нацията и държавата, огромния ни потенциал – интелектуален и професионален, предприемачески и адаптационен; като народ, нация и държава със своя ярка физиономия и достойнство, като реална и респектираща сила в международните отношения на Балканите, в Европа и света като цяло, като средно голяма държава, икономика и народ в сравнение с другите страни от Европа; като център и възел на Балканите.¹

Емиграцията като обществен проблем и икономически риск има две основни страни: поразяваща, но наред с това и ресурсна – положителна

При обсъждане на емиграцията като обществен феномен следва да се предпазваме от едностранчивост. Масовата емиграция е икономически и обществен фактор със системно и многопосочно значение. Тя има както своята поразяваща, така и своята положителна страна.

От една страна, тя е начин за източване на национален човешки капитал, на направени от нашето общество и държава социални инвестиции в младите поколения и в специалистите.

От друга страна, сега емиграцията по-същество е най-големият „инвеститор“ – по-точно, емиграцията е най-големият източник на поток пари отвън към България, който е съпоставим с годишните корпоративни „външни инвестиции“.² Именно чрез него и благодарение на тези роднински пари тук, в България, в годините на рязко обедняване и на ниски доходи много семейства, немалка част от пенсионерите и децата, доста от хората в деиндустриализирани и западащи общини и райони успяват да поддържат относително добър стандарт на живот.

¹ По подробно за проблемите за емиграцията и структурата и структурния ефект от нея виж Мирчев, Михаил. *Социална динамика и цивилизационно разслояване*. ... Глава 5. Продължаващата емиграция. Опит за демографско самоубийство, с. 111 – 150.

² Част от емигриралите българи осъществяват регулярни парични и финансови трансфери към семействата и близките си в България. Те вероятно ще продължават да подпомагат финансово близките си. Размерът на „помощта им“ по данни на БНБ за 2007 г. е вероятно над 1 млрд. евро. Според данни на БНБ регистрираните парични трансфери от чужбина към България към края на 2007 са от порядъка на 4,5% от БВП. През 2011 г. тези трансфери спадат до около 2,6% от БВП, но нарастват до около 3,0% към края на 2014 г. Така емиграцията се оказва фактор за макроикономическа и финансова стабилност в страната.

Освен това чрез емиграцията се *намалява безработицата* тук, в България. Поради това относително се свива обемът от обезщетения и помощи, които социалните фондове дължат и изплащат. Държавата бива разтоварена от част от своите задължения като социални обезщетения и подпомагане на социално слаби. Работещите сезонно, краткосрочно или дългосрочно в чужбина вероятно през 2008 г. са около 30%, а през 2014 г. около 50% от работната сила в България (3,6 млн. към 2008 г. и 2,9 млн. към 2014 г.). Ако те не намираха работа в чужбина, регистрираната безработица в България би била поне 2 пъти по-голяма, обезкуражените и дългосрочните безработни щяха да са 3 – 4 пъти повече. В много райони на страната фактичската безработица би била просто задушаваша. Абсолютната и относителната бедност в страната биха били вероятно също двойно повече като относителен дял сред наличното население.

Всъщност емиграцията две десетилетия бе „*механизъм за абсорбиране на шокове*“ – ценови и инфлационни, финансово-икономически, в доходите, заетостта и безработицата.¹ Очевидно е, че емиграцията се отразява негативно и деформиращо на възпроизводството на трудовия, производителния и професионалния потенциал и структура на населението. Но емиграцията има и множество *позитивни практически* проекции – краткосрочни и дългосрочни; настоящи и отложено потенциални.

Така или иначе емиграцията ни в чужбина е огромна. За това е просто вредно да се говори само с вайкане. По-смислено е този огромен ресурс да се използва пълноценно, да се превърща в относително благо за България, а не само в продължаващо национално и държавно бедствие. В приемащите западни държави се събра значителна българска емигрантска *маса*. Не само е възможно, но вече е и крайно нужно да се положат усилия от страна на българската държава в подкрепа на инициативите на самите емигранти – за да се консолидира значителна част от българската диаспора в *общности*, заредени с патриотизъм и лоялност спрямо България, вкл. **подкрепящи отвън българската икономика**. В това отношение опитът на други разселили се нации е впечатляващ – на ирландци и гърци, на евреи и арменци, на турци и поляци.

От емиграцията се губи, но и се печели, доколкото емиграцията чрез инвестиции и създаване на солидно лоби в различни бизнес среди, в разнообразни граждански и политически среди и институции може да способства за: (1) подобряване на външната търговия; (2) разширяване на чуждестранните инвестиции от големи и малки компании; (3) подкрепа за платежния баланс; (4) повишаване качеството на труда; (5) облекчаване на структурната и дългосрочната вътрешна безработица; (6) спасяване на квалифицирани и амбициозни специалисти от декласиране; (7) упражняване на външен натиск за здравословна среда за личностно и кариерно развитие в България; (8) повишаване качеството на живот тук.

Впоследствие именно икономическият *растеж и подобряването* на жизнения стандарт могат да се окажат основен мотив за завръщането на голям брой

¹ Виж *Конвергенция и европейски фондове...* С., 2006, с. 32.

от емигрантите. Допълнителен бонус е, че повечето завърнали се носят със себе си нови знания и *ценен опит*, който повишава качеството на предлагания труд тук, в родината, където те се завръщат. Счита се, че една от основните причини за *ирландското икономическо чудо*, наред с ниските корпоративни данъци, благоприятната инвестиционна среда, добре образованото англоговорящо население и географското положение, е подкрепата от страна на огромната ирландска диаспора в Америка. Тя е важен фактор, спомогнал за привличане на чуждестранни инвестиции от многонационални компании, довели до икономическия бум преди десетина години.¹

Тук кратко и ясно може да се каже, че огромната част от трансфери от България към българската емиграция (диаспори в други страни – близки и далечни), и обратно – от общностите в чужбина към България са в рамките на семейства – от близки към близки. През 2011 г. 26% от домакинствата в България, които имат близки в чужбина, получават пари от тях или това са 3,7% от всички домакинства. През 2014 г. делът на получаващите пари от свои близки в чужбина е 32% от домакинствата. Делът нараства. Това е свидетелство за задълбочаване на

¹ Ирландците имат дълга емигрантска традиция. В резултат сега около 70 млн. души по света са от ирландски произход, 40 млн. от които са в САЩ, при население на Ирландия едва около 4 млн. души. Тази огромна диаспора, съхранила патриотичното си чувство и мотивация, е оказала значително влияние върху развитието на страната си през последните 2 – 3 десетилетия – не само чрез финансова помощ, но и поради силно лобиране от чужбина.

След реализацията на ирландското икономическо чудо именно икономическият растеж и *възможностите за бизнес и предприемачество*, както и *скокообразното повишаване* на жизнения стандарт, наред и с модерната организация на държавата като социална – с мощни и богати социални фондове и служби за предпазване от бедност, безработица и девиация, всичко това в комплекс се оказва мощен притеглящ механизъм и мотив за завръщането на голям брой емигранти. Те са около 50% от имиграцията през последните десетилетия. През последните няколко години този дял се свива заради имигрантите от Източна Европа и извън Европейския съюз, но въпреки това остава голям – 38%. От гл.т. на динамиката в икономиката се счита, че завръщащите се ирландци са действали като мощен буфер, предпазващ ирландската икономика от прегряване – увеличават производителното работещо население (500 хил. нови работни места), но без голямо оскъпяване на работната ръка.

Поучителни са скорошните инициативи на ирландското правителство. През 2009 г. доклад на специална работна група по въпросите на емиграцията препоръча следните мерки: (1) създаване на специална служба по въпросите на емиграцията към Министерството на външните работи – основна задача е събиране на надеждна информация за емигрантските общности по света; (2) петкратно увеличение на държавната субсидия за емигрантските ирландски организации – като напр. през 2005 г. тя достига 35 млн. евро; (3) насърчаване организирането на емигрантски ваканции в Ирландия; (4) създаване на жилищни и квалификационни програми, подпомагащи ирландци, които желаят да се завърнат в родината си; (5) награждаване на изявени представители на диаспората; (6) социално подпомагане на онези, които са решили да останат в чужбина.

кризата вътре в България. Все повече домакинства тук изпадат във финансова безпомощност и разчитат на близките си в чужбина.

Ценността „труд“. Ще работите ли, ако...?

Трудът като ценност е готовността и мотивацията за производителен труд – формираща се още в училище, и от телевизията, и от общностната икономическа и морална среда, в която израстват младите и започват своята жизнена реализация. Пълноценната личностна реализация и изява минава през труд и професия, през усилия за кариера и за адаптация в трудов колектив и дисциплина в институция.

Семейството е базовата социална среда, общност и институция – тук още **от най-ранна детска и младежка възраст се котира трудът високо в ценностната йерархия на личността**. Или отказът от труд и обществена производителност също като „ценност“. Данните показват, че нежеланието да се работи като „ценност“ обхваща значителна маса от трудоспособното население днес в България, преди всичко от младите поколения и някои общности. 7 – 8% от младите на възраст до 39 г. категорично не биха работили, ако са материално осигурени. 35% се колебаят и биха помислили, но по-скоро не биха желали и избрали да работят. Жените в по-голяма степен се отказват от труда – 12% категорично не биха работили, а 35% се колебаят. При мъжете тези дялове са съответно 9% и 34%. Нежеланието да не се работи като „ценност“ обхваща в най-голяма степен ромите – 28% категорично не биха работили и 47% се колебаят. При турската общност тези дялове са 8% и 43%. При тях тези високи дялове се дължат на турцизирания ромски елемент в общността.

Немалко хора дори сред образованите слоеве също елиминират работата от високите нива на своята ценностна скала. 7% твърдо биха избрали да не работят, а 31% се колебаят.

Пред емпиричните данни за масов отказ от труд като „ценностна“ позиция на индивиди, семейства и общности веднага се започва с вайкането: „липсва им образование и образованост“, веднага се прави високопарната препоръка: „обществото да им даде шанс и стимули за образование“. Но истината се оказва далеч по-горчива. Основната причина е изпаряването на ценността „труд“.

Жените и мъжете в несигурни условия на труд

Видът на трудовия договор е важен показател за стабилността и защитеността на наетия. Структурата по вид на трудовите договори за периода 2009 – 2011 г. е устойчива. Има леко увеличаване на работещите на безсрочен договор – от 70% през 2009 г. до 72% през 2011 г. На срочен договор са около 11%. Самонаетите (9%), на граждански договор за конкретна изработка (3,7%), без договор само с устна договорка (3,6%) – всички тези групи са със стабилен дял за периода.

Без социални осигуровки са около 5%. Без здравни осигуровки са наполовина – 2,4%.

Потенциално заплашени да останат в скоро време безработни са 4%, които смятат, че скоро време ще загубят работата си, и още 60%, за които не е изключено да я загубят.

С напредването на възрастта се увеличава и неувереността у работещите, че ако загубят работата си, не ще могат да лесно да си намерят нова. Това е особено валидно за възрастните жени – 71% от тях мислят, че много трудно ще намерят нова работа. При мъжете този дял е 53%.

Работа, но без трудов договор, без осигуровки и без трудов стаж се приема от младите, но когато е високо платена. И обратното, по-зрелите търсят сигурност и защита чрез работата си.

Електронната къща

7% от трудово ангажираните лица през 2010 г. работят вкъщи. Това са преди всичко хора, които имат собствен бизнес или хора със свободни професии. Над 90% от тях имат и необходимото им оборудване, за да работят вкъщи. 41% са със средно, а 50% са с висше образование.

РАЗДЕЛ 3. ПЛАТЕЖОСПОСОБНОСТ

Доходи, източници на доходи. Колективният семеен бюджет

Голяма част от доходите на членовете от дадено семейство и домакинство се вливат в семейно-домакински общ бюджет. Това е т.нар. „променлив поток от доходи“ (redditi по Франко Модилиани) – осигурявани от отделните членове на домакинството и семейството, от различни източници, в различни форми, въз основа на различни обществени механизми за разпределение или преразпределение на доходите и обществените блага. Натрупват се няколко индивидуални дохода – номинални и реални. Покупателната способност става обща и колективна.¹

Средствата от общия бюджет се осмислят и управляват като *колективна покупателната способност*. Те се организират в общ платежоспособен фонд. Прави се съответно планиране и нормиране, разпределяне и дозиране на покупките и спестяванията, на инвестициите и текущото крайно потребление. Разходите се рационализират от гл. т. на общите потребности и нужди спрямо

¹ *Покупателна способност* – количествата стоки, които могат да се купят с общия доход. Държавната статистика следи движението на покупателната способност в големите групи на хранителните и нехранителните стоки. Прави мониторинг чрез индекс на реалните доходи на домакинствата. Същото паралелно се прави и от мониторингови програми на синдикати и партии, на академични институции, на фондации и граждански организации.

общите проблеми и цели, които са ранжирани по важност и неотложност, както и спрямо специфичните нужди и желания на отделните членове на домакинството и семейството.

Целта е осигуряване на нужните средства за потребление, на нужните възможности за дейност и обществен просперитет за всеки член от семейството с оглед на специфични нужди, жизнени периоди, обществени ситуации, както и на общността на семейството като цяло.

Семейството е колективен потребител (*collective consumption*¹) и това е от изключителна важност – икономическа и материална, емоционално-общностна и поведенческо-регулативна. Както при семейното определяне и поддържане на адекватния и типичния стандарт на живот, така и по-общо – като материална и вещна основа за желаното и постижимото качество на живот на семейството като цяло, на отделни приоритетни негови членове, на поколенията в него.

Домакинствата в началото на 2008 г. *притежават богатство* от 165 млрд. лв. (84,5 млрд. евро) – финансови средства и недвижимо имущество.

Недвижимо имущество: 134 млрд. лв.

Финансовото богатство: 31 млрд. лв. Това е 4100 лева на глава от населението. Ръст 28,5% спрямо началото на 2007. Отчетени са: пари в брой, банкови депозити, акции, вкл. от масова приватизация, ценни книжа, пенсионни спестявания, колективни инвестиции, животозастраховане. Не са отчетени: чуждестранната валута, която се държи от хората в брой, банкови депозити в чужбина, ценни книжа в чужбина, както и земеделската земя.

Ръстът на богатството изпреварва ръстовете на инфлацията и на работните заплати.

Консервативна нагласа. 85% от домакинствата и семействата държат парите си в банкноти и депозити. 62% от парите са в депозити, 22% са в банкноти. С това те намаляват риска, но и се лишават от възможна по-висока доходност.

¹ *Collective consumer* – евристичен термин, използван от Мануел Кастелс, но който остава само фрагментарно подхвърлен при анализа на т.нар. „градски социални движения”. Имат се предвид колективните жизнени условия и съответното организирано общностно колективно потребление. Вероятно се визират нужните комунални и битови неща, комуникациите и транспортът, сигурността и осигуряването на реда, образованието и здравеопазването, спортът и отдихът, културното потребление и изява, формите на общностно общуване, традициите, ритуалите. Целта при това според Кастелс е утвърждаване на местна, общностна културна идентичност, очевидно и нейното съхраняване и публично отстояване. А на по-високо равнище целта е завоюване на местна политическа автономия и осигуряване на ефективни форми за гражданско участие. Има предвид оцеляването преди всичко на градските периферии и социалните низини. Виж. Кастелс, Мануел. *Силата на идентичността...* С., 2006, с. 63.

Инвестициите в акции са едва 4,9%. Но с бърз растеж след 2001. Държавните ценни книжа отпадат от ползването, сега са едва 0,1% от финансовото благосъстояние на домакинствата.

Ръстът на кредитите се забавя. Но ръстът на жилищните кредити продължава да нараства – през 2007 те вече са над 40% от кредитите. Но това е далеч по-ниско от европейския стандарт – в ЕС са около 70% от кредитите.

Личните коли – през 2007 са продадени с 22% повече спрямо 2006.

„Домакинският парк” от печки, хладилници и електроуреди се е обновила значително.

6 години по-късно, през 2014 г., финансовото богатство на домакинствата в България се е увеличило почти двойно. В края на 2014 г. те притежават 59,5 млрд. лв., като 10,2 млрд. лв. са пари в брой, а 39,3 млрд. лв. са в банкови депозити. Това е според Доклада на Индъстри Уоч „Лични активи в България”.

Според данните в Доклад на Индъстри Уоч, Industry Watch, Април 2008, Април 2015.. Изт.: По БНБ, Комисия по финансов надзор, Българска фондова борса, НСИ, взаимни фондове и др.

Функцията на общия бюджет, както и неговото планиране, нормиране и реализиране, в позитивния вариант е *оптимизиране на потреблението*. В рамките на наличните семейни общи средства да се постигне относително най-добро и навременно потребление, така че нуждите и потребностите да бъдат задоволени по-пълноценно, да бъдат обезпечени значимите дейности и мобилност, изиявата и самочувствието за всеки член, както и на семейството като цяло. С относително по-малко средства се постига реално много по-високо качество на живота.

Сплотените и рационални семейства успяват оптимално да разпределят и оползотворят наличните средства, за да постигнат максимално възможното удовлетворяване на общите и специфичните потребности на отделните членове на семейството. Обратно, други семейства разпиляват част от наличните средства, управляват ги неправилно и губещо, някой от членовете на семейството егоистично изземва голяма част от общите доходи, като с това налага тежки допълнителни лишения за останалите. Така и високите доходи, и добрите средни доходи се оказват недостатъчни за осигуряване и поддържане на съответен материален стандарт, на съответното потребителско ниво и реално провалят надолу качеството на живот.

Индивидуалното потребление е с оглед на *специфичните нужди*, особените жизнени периоди, специфичните делови и личностни ситуации. Колективът на семейството може гъвкаво да предвижда и планира тези нужди, да разпределя целево разходите, да постига висока резултатност при материалната взаимопомощ и взаимното инвестиране в човешки капитал – образование и култура, здраве и жизнен тонус, социални контакти и кариера, статус и престиж.

Колективният бюджет, отговорното внасяне на личните средства в него, а след това и семейно организираното и нормирано потребление са условие за *емоционална връзка и сплотеност*, за взаимност и споделеност, за чувство за принадлежност и здравословна взаимна зависимост.

В семейството от изключителна важност е как се съчетават и кумулират, целенасочват и разпределят, как се контролират парите и материалните средства за живот. За оптималността е нужен съответен *колективен ценностен консенсус*, ясна и приета система за вземане на решения, за отчитане на приоритети, както и за налагане на санкции при грешка и недобросъвестност от страна на някои от членовете на семейството/домакинството. При това от изключителна важност е ролята „глава на семейството“ – държащ и *разпределящ* парите от общия бюджет, *контролиращ* приходите и разходите в него. Понякога това се прави колективно от „семеен съвет“, понякога от най-възрастния или по-възрастните в семейството/домакинството, понякога от печелещия повече или най-много, понякога от единствено работещия, понякога от по-младите или младите.

Разнообразието е голямо, формите на вътрешна регулация и самоорганизация ситуативно се променят. Важното е да се съхрани *взаимното доверие и коректност*, да остане усещането за обща ценностна йерархия. Иначе неравенството в приходите се изкривява в морална и физическа репресия от един върху другите в семейството/домакинството. Иначе неравенството в индивидуалните нужди, в специфичните лични потребности, нуждата от издръжка на специфични прояви, обучение и работа, проблеми и справянето с тях се изкривява в егоизъм и експлоатиране на другите в семейството/домакинството, в отчуждение и конфликтност, във взаимен страх и озлобление към най-близките хора.¹

Чрез общия си бюджет и целевото му използване семействата постигат няколко неща, изключително важни от обществена и икономическа гл.т.:

*Първо, икономия на ресурси*² – пари, инвестиции, недвижима собственост, светски представителни разходи, културни потребности и изява, общностни контакти и взаимопомощ.

Намаляват се режийните и комуналните разходи, икономисва се от храна и облекло, от пътувания и съвместни почивки, от жилище и друга използвана недвижима собственост, от общ бизнес и семеен труд, който се влага в него.

Именно това икономисване на изразходените пари и материалните ресурси дава възможност да се *оптимизира* материалният стандарт и жизненото обезпечаване. Оптимизиране като съвместяване и подреждане във времето и пространството. Оптимизиране като икономичност на потреблението, относително намаляване на разходите за едно и също потребление. Оптимизиране като повишаване производителността на труда в общото трудово, професионално, организационно, лобистко усилие. Оптимизиране като гъвкавост при балансирането между текущо крайно потребление, запасяване и предвидливо инвестиране.

¹ Виж Динкова, М. *Бракът, ценност и реалност*. С., 1997, с. 56 – 59, 81 – 83, 93, 112.

² По подобие на икономия от мащаба.

Второ, концентриране на ресурси – парични и имуществени, икономически и статусни, престижни и полезни контакти, адекватно планиране и консенсусно мотивирано влагане и използване.

Концентриране на общите ресурси с цел постигане на значими неща – важни за някой от семейството или за семейството и неговото възпроизводство като цяло. Става дума за нужни скъпи и дългосрочни инвестиции – в имущество, в образование и култура, в по-добри статуси и светска интеграция, в професия и кариера, в опазване целостта на семейството и желано поколенческо наследяване. Става дума и за големи ресурси при предотвратяване на жизнени рискове и беди, при зареждането със сила и възможности на младите поколения, при подкрепа и обезпечаване на член от семейството в особена ситуация или ако има специални нужди.

Трето, осигуряване на резервни фондове за бъдещи жизнени периоди с оглед на предстоящи рискове или колективни цели.

В това отношение семейството има огромен потенциал, то е с най-голяма гъвкавост, действа най-удобно и с най-малък формализъм (на доверие в моралните норми). Всичко това, доколкото семейството е пулсираща общност, действа като гарант и материален резерв в най-тесен обхват между семейните партньори, в по-широк – включвайки децата и родителите, в още по-широк – разчитайки на близките от родата, както и на приятели и колеги.

Тук отново е ясно видима универсалността на семейството – вкл. в икономически, финансови, вещно-материални измерения, като общностен гарант и сфера на защита, като възможност за изплъзване от контрола на държавата и общественото мнение, от данъци и такси, от външна морална санкция и риск от изолиране.

Четвърто, семейната общност разпределя и преразпределя общите средства, като по този начин ежедневно, осезаемо и ангажиращо утвърждава колективния солидарен принцип.

По този начин семейството ежедневно противостои на прекалената индивидуализация на хората, предотвратява тяхната атомизация, спасява ги от самотата. Дава им поне минимална сигурност, че имат свой спасителен остров, в който поне за вечерта, поне за почивните дни, поне за годишния отпуск могат да се отделят от стреса и недоброжелателността на външния свят.

По този начин семейството е базова социална институция за съхраняване принципа на хуманизма и солидарността в рамките на обществото като цяло – дори когато в публичния живот господства обратният принцип – на егоизма и бруталността, на личния успех и индивидуализма, на конкуренцията и агресивността.

В обществен мащаб съвкупността на добрите семейства балансира едностранчивата икономическа логика и мотивация. Навън тя е по линия на конкуренцията и жаждата за личен успех и печалба, позволени са неморални и незаконни средства, доминира ценността на парите, дори когато се увреждат обществени интереси, предизвикват се кризи, за да се печели повече. Вътре в

семейството икономическата логика се обръща – според нормите на общностната принадлежност и морала, на споделеността и взаимната грижа, на социализацията и равновесието, на човечността и съпричастността.

Пето, семейството действа *дисциплиниращо и възпитателно*.

Това също е от особена важност, най-вече в среда на разточителство и невъздържана консумативност – в днешното модерно „*потребителско общество*“; особено в среда на деморализираща показна консумативност, богаташки снобизъм, самоцелен „шопинг“; в среда на агресивно натрапвани модели от типа „да имам“ и „аз искам“. В такава среда семейството е важна *контрасила*, която може да *връща към въздържаност и умереност*, към благоразумие и чувство за мярка, към морално благоприличие. Дори в семейства, които като цяло са в моделите на имането, искането и показността, семейството пак действа в обратна посока – към относително въздържане и опити за умереност, поне частично спазване принципите на благоразумието и отговорността, макар и спорадично, но все пак противопоставяне на ирационалната консумативност и екстремния потребителски егоизъм.

Шесто, семейството действа като *буфер при криза* – ликвидна, кредитна, безработица, нетрудоспособност.

Колективният бюджет, който акумулира индивидуалните доходи, е пряк и все по-силен икономически стимул за създаване и удържане на семейства и бракове. Както сред елитните и високодоходните страти и професионалните общности, така и във всички страти на средните класи. При тях става дума за относително увеличаване на богатството – съвместно натрупване и увеличаване, а след това предаване към достойни наследници и приемници. Индивидуалните възможности се събират с поглед и амбиция към върха на пирамидата.

При ниските страти, интегрираните работническо-чиновнически, занаятчийски и земеделски общности, семейството и общият бюджет също са от изключителна важност. Става дума за намаляване дълбочината на относителната бедност и предотвратяване на риска от пропадане към мизерия и безперспективност. А при по-бедните става дума за оцеляване в зоната на нормалността и обществената интегрираност. Тук индивидуалните възможности се събират, за да могат колективно да се предпазят от пропадане към дъното на пирамидата.

Обратно на всички по-горни интегрирани и социализирани страти, сред мизерстващите гетообщности тези функции на семейството не действат – нито пълноценно, нито в масов обхват. Просто защото индивидуалните доходи или липсват, или са критично ниски и недостатъчни, или са осигурени по девиантен начин. Действат дори обратни стимули – да не се сключва брак дори при наличие на семейно партньорство, както и да има формален статус на самотно родителство, типичният случай е многодетно майчинство.

Обратният стимул идва от действащите нормативи за отпускане на социални помощи за майчинство и по бедност. Поради всичко това неслучайно сред гето-циганските общности, които разчитат основно на социални помощи за

многодетство и бедност, браковете стават изключение, жените масово остават без устойчиво семейство, огромното мнозинство от родените деца имат статут на “извънбрачни“, родени и гледани от “самотна“ майка.

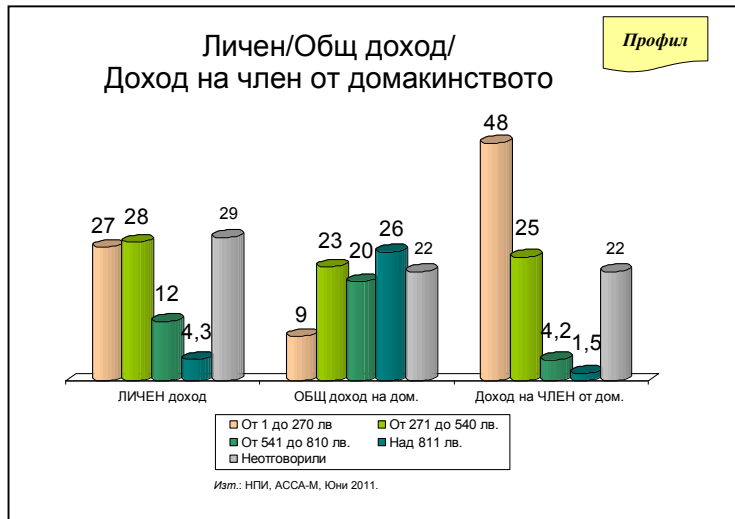
Доходи и риск от бедност

За реалния стандарт и платежоспособност на хората по-точен индикатор е не индивидуалният доход, а **събраният в домакинството/семеяството доход** от различни негови членове и от различни източници и форми и как този съвкупен доход се дели за всеки член от домакинството и неговите колективни разходи.

Тук вече индикативният критерий не е СРЗ, а е измерената чрез изследвания на потребителските кошници (малка и голяма) средна месечна издръжка на един човек от домакинство. За 2009 г. е била 479 лв., през 2013 г. е нараснала до 566 лв. на човек от домакинство.¹

Ето какви са данните за семейната ситуация:

През 2011 г. 27% получават месечно до МРЗ, докато отнесено към член от домакинството този дял драстично се покачва на 48%. Очевидно става дума за огромна маса семейства, които **не просто са затиснати в бедността**, но са натискани и надолу **към зоните на дълбоката бедност**, за немалка част от тях точният термин е **към зоната на мизерията...**

Тук държавната политика е пред **сериозно изпитание**. Тези хора не са просто „бедни“, а са „**изнемогащи бедни**“.

¹ Усреднено, четиричленно, с 2 деца, съгласно методиката на НСИ.

Интересно е разпределението на общите лични доходи. 27% получава до 270 лв. – МРЗ. Още 28% се качват до 540 лв. и други 12% до 810 лв. Има само 4,3%, които реално получават 2 – 3 пъти повече пари.

Безспорно ниските трудови възнаграждения или тяхната липса и бедността са пряко преплетени, между тях има **силна факторна връзка**.

Ниските заплати и възнаграждения водят до **обедняване и бедност**, до **закрепване** в слоя на бедните, както и до **отчаяние**, че дори и да се работи съвестно и много, човек пак няма да може да измъкне себе си и близките си нагоре по стълбицата на благоденствието. Това в статистиката можем да го открием в сложния коефициент **„капан на ниските възнаграждения за труд“**.

Ниските трудови възнаграждения са комбинирани с фактическа бедност или поставят един широк кръг граждани в остра **„застрашеност от бедност“**. Това е важно понятие в политиките на ЕС. Започва се с недостиг на средства и материално обезпечаване на живота и активността – поради ниски доходи, безработица и несигурност, примитивна работа. Това дърпа хората към демотивация от образование и квалифициране, нататък към демотивация от инициативен и производителен труд. След това идват болестите – емоционално-психични, нервно-физиологични, морално-ценностни, социалното изключване, депресивното самоизолиране. Нещата се надстрояват по своята **спирала на обедняването и дезинтегрирането**.

Ето защо е резонно налагането на термина **„работещи бедни“** – не само като назоваване на фактическо състояние, но и като посочване на **невъзможност да се измъкнеш над бедността** чрез така заплатен труд. Това е валидно за голяма част от работещите с ниски заплати, но все пак близо до границата от 60 или 67% от СРЗ. Още повече е валидно за ниските заплати, които се смъкват към МРЗ. Връзката е фатална за работещите с възнаграждения далеч под МРЗ.

Обратно, бедността сама по себе си е предпоставка за намиране на ниско заплатена работа. Това с нарастваща е степен валидно, когато **материалната бедност** е съчетана с **образователна бедност** (липса на грамотност, на основно образование, за много професии на средно образование) или със **здравословна бедност** (инвалидност и ниска трудоспособност, колебливо здраве, психична неустойчивост, недостиг на социални умения и емоционален самоконтрол), или е свързана и с **интеграционна бедност** (стигматизирани и отхвърлени общности и хора, гетообщности, хора и семейства в изолация).

Става дума за **комбинация от 4 елемента на бедността** (съгласно модел на Световната банка за измерване на бедността и ежегодна съпоставка между държавите). При всяко злокачествено натрупване на елементи над материалната бедност ситуацията на търсещите работа се усложнява – все по-малко врати се отварят за тях. Когато намират работа, тя е все по-малко уважавана, заплатена, защитена. Хората и общностите, които са в такива ситуации на комплексна бедност в реалното общество и икономиката, неизбежно се натъкват на **бариери пред трайната си заетост** или биват **наемани за ниско и свръхниско тру-**

дово възнаграждение, при тях **рискът от сив труд** е по-голям... Става така, че това че са бедни закономерно ги затиска в общността на „работещите бедни“.

Горният профил се потвърждава от въпроса за различните източници на доходи и всеки от тях какъв дял има в общия доход на семейството, домакинството:

2% заявяват, че доходът им от основната работа формира **само минимална част** от общия ми доход.

Голям кръг от работещи допълват основния си доход с нещо допълнително, което макар и **минимална част в общия** доход, е помощ за техния стандарт. 20% казват, че получават **доходи от допълнителна работа**, 17% – от **премии и бонуси**. Още 16% казват, че имат доходи от **сезонна работа**, 9% – от продукция в **семеино земеделско** стопанство, и около 2% – от наеми и собствен бизнес.

Обратно, не е малък кръгът от работещи, които допълват дохода си не просто с нещо допълнително, а то е **значителна част в общия** им доход. При 5% това е доход от допълнителна заплата, при 4% – от премии и бонуси, при 8% – от собствен бизнес, при 2,5% – от семеино стопанство, при 1,8% – от наеми.

Социалните трансфери допълват значително общия доход на около 30% от семействата и домакинствата. При 24% с пенсии не само за възраст, но и за инвалидност и др. При 7% от надбавки за деца, майчинство, самотно родителство. При 6% помощ от родители и близки, вкл. от чужбина.

В рамките на ЕС бедността се измерва по различен начин. Показателите са много, но водещите са т.нар. хора, живеещи в риск от бедност, и хора, живеещи с материални лишения. Най-широко използваната линия на бедността в ЕС е дефинирана като 60% от медианния¹ еквивалентен разполагаем доход в съответната страна или регион. По този начин не се измерва абсолютната бедност, а относителната бедност, т.е. доходите в сравнение с останалите в страната.

Доходи и риск от бедност

	Личен доход	Семеен доход	Доход на член от сем.
Медианен доход	340 лв.	600 лв.	235 лв.
Линия на бедността – до 60% от медианния доход	24,2%	21,6%	19,6%
В риск от бедност – до 50% от медианния доход	13,7%	17,2%	13,3%
В дълбока бедност – до 40% от медианния доход	7,4%	9,4%	8,8%

Изт.: АССА-М, НПИ, Юни 2011.

¹ Медианен доход е ниво на дохода, което разделя домакинствата на две: половината получават по-висок доход, докато другата половина – по-нисък.

Лицата, живеещи в риск от бедност¹, според емпиричните резултати за 2011 г. са между 20% и 24% в зависимост дали се отчита техният личен, семеен или средномесечен доход на лице от домакинството. Този дял според данните на НСИ е 22,2% за 2011 г. и спада до 21,0% за 2013 г. В дълбока бедност (при 40% от медианния доход) са между 7 – 9%.

Относителният дял на бедните според икономическата активност е 5% от работещите, 73% от безработните, 44% от пенсионерите и 33% от неработещите.

Разходи в семейството и домакинството

Субективното усещане за лишения като цяло намалява през периода 2003 – 2011 г. В началото на разглеждания период постоянно се лишават дори и от елементарни неща 32%, докато през 2011 г. този дял е намалял до 26%. Увеличава се леко делът на тези, на които по-често им се налага да се лишават от важни неща – през 2003 г. са 44%, през 2011 г. – 47%.

Тези лишения търпят предимно по-възрастните хора, хората с по-ниско образование, хората с работническа професия или без професия.

Позитивното усещане, че парите стигат в ежедневието за всичко, което е нужно за нормален живот – в разглеждания период се потвърждава като тенденция.

Абсолютен показател за бедност е показателят за лица, живеещи с материални лишения. В същото време това е и субективен показател, тъй като стъпва върху преценката на самите хора, а не просто върху техните доходи.

Субективните възприятия на респондентите са изследвани чрез въпроси за потенциални възможности, затруднения или ограничения за посрещане на определени разходи.

За лекарства и медицински услуги за 53% от изследваните лица парите стигат, но стигат защото са здрави и нуждата им не е голяма. Тези, които са болни и посрещат реално нуждата си от лекарства и медицински услуги, са 27%. Несправящите се с разходите по лечението си са 19%.

Пари за семейни пътувания и екскурзии имат само 15% от домакинствата. 61% признават, че не могат да си позволят семейна почивка. Останалите пътуват притеснено и ограничено или рядко.

Спестявания на семейството и домакинството

Нагласата на българското общество към спестяванията е нихилистична – 50% смятат, че не си струва да се спестява в днешно време. Обратно, 16% се придържат към правилото да се спестява колкото се може повече. По средата са 33%, които са готови да спестяват, но по-малко.

¹ Показателят „лица, живеещи в риск от бедност“ измерва относителната бедност, като показва каква част от хората попадат под дадена линия на бедността. Повече виж: *Бедност и рискови групи*. Доклад на Института за пазарна икономика, март, 2015.

А какъв е профилът по реално спестяване на пари? Около 5% могат, но не искат и не спестяват. Делът на спестителите на значителни суми е едва 5% от хората. Още 20% спестяват минимални суми. 70% са в неспособност да спестяват дори минимални суми. От спестяващите около 60% успяват да спестяват до 100 лв. Още 15% до 200 лв. „Луксозните“ спестители – над 800 лв., са 6%.

Какви са предпочитаните форми? 48% от 1-ви отговор плюс 28% от 2-ри отговор (общо 76%) предпочитат покупка на земя и недвижими имоти. Към подобно дългосрочно запасяване – покупка на вещи с дълготрайна употреба – се придържат 9% плюс 19% (общо 28%). Купуват кола 4% плюс 7% (общо 11%). Още по-консервативни спестяващи са купуващите скъпоценности и произведения на изкуството – 4% плюс 10% (общо 14%).

Решението търсят в банков депозит/влог 10% плюс 11% (общо 21%). 3% плюс 5% (общо 8%) предпочитат да направят застраховка живот/злополука.

В инвеститорска активна позиция застават 9% като 1-ви отговор плюс още 23% като 2-ри отговор (общо 32%). Това съвсем не е малко. И опровергава нихилистите в оценката им за „българите“ като неактивни и разчитащи на държавата хора. За съжаление, едва половината от тази група успява да натрупа спестявания, за да приведе в действие своето предприемаческо желание.

Какъв е периодът на спестяване? От спестяващите около 60% отделят пари всеки месец. 25% на 3 – 6 месеца. Останалите по-рядко.

Семейните трансфери в отвореното общество

В отворената икономика чрез семействата се реализира огромен и нарастващ по размери *трансфер на финанси от чужбина* към България – от българската емиграция, от българските гастарбайтери, работещи в чужбина, от студентите, работещи на „бригади“ в други държави.¹ Според Агенцията за българите в чужбина около 300 хил. души превеждат месечно на свои близки тук, в България, суми за битово оцеляване в размер до 300 евро или долара.² Вероятно над 10 хил. студенти годишно ходят на „бригади“ на Запад и се връщат с по няколко хиляди долара или евро. Тук не са отчетени другите трансфери на пари и по-големите суми.

Семействата осъществяват и *обратен трансфер* на средства – от България към другите страни. Правят го, за да подпомагат и издържат свои близки там: (1) финансират поне първата година в колеж или университет; (2) подкрепят първоначалната адаптация и намирането на жилище, работа, подходяща среда; (3) допълват тамошни недостатъчни доходи; (4) както и за да измъкват свои близки от съдебни дела или от зависимост от престъпни структури; (5) да скриват свои пари в чуждестранни банки и анонимни сметки.

¹ Според данни на БНБ регистрираните парични трансфери от чужбина към България към края на 2007 г. са от порядъка на 4,3% от БВП. През 2011 г. тези трансфери спадат до около 2,6% от БВП, но нарастват до около 3,0% към края на 2014 г.

² Рангелова, Росица. *Икономическите последици от емиграцията...* С., 2007, стр. 12.

Съвкупно чрез семействата и семейните връзки се осъществява *огромен* по размери и специфично структуриран *двупосочен и двузначен* трансфер – не само на битови финанси и капиталови средства, но и на ноу-хау и професионални умения, на стандарти за работа и живеене, на трудови и професионални ресурси, общо на човешки капитал, който пряко или косвено резултира в реалната икономика.

Това е пряко свързано с държавния бюджет и отчитания БВП. Пряко е свързано с финансирането на някои професионални дейности, имащи огромно стопанско и обществено значение – преди всичко в сферата на науката и подготовката на експерти, в сферата на изкуството и капацитета за шоу бизнес, в сферата на модерните услуги и консултантския капацитет. Накрая, това е пряко свързано и със семейните бюджети, тяхното допълване, както и натрупването с цел семейно инвестиране.

Текущи ТРАНСФЕРИ:

получени минус изпратени

/в милиони/

	1995	2000	2005
Общо за кономиката, в лева	815	618	1808
в марки /евро		316	924
% от БВП	0,1%	2,3%	4,3%

Изт.: НСИ, *Статистически годишник*, 2006, с. 132.

Този финансов семеен поток всъщност поддържа българската икономика. По същество той *спасява* икономиката на държавата – *първо*, от финансова ликвидна криза; *второ*, създава видимост за развитие и добър темп; *трето*, надува статистиката за развитието на икономиката на държавата и ѝ създава оптимистична визия.

Това е начин семейството да прикрива неспособността или нежеланието на българските правителства да се справят със „*синдрома на работещите бедни*“.¹ Работещи бедни, доколкото голяма част от тях – поради тукашната огромна безработица в много от отраслите, регионите и селищата, както и поради масовите свръхниски трудови възнаграждения, още и поради притискането към декласиране и депрофесионализация са принудени да пътуват като гастарбайтери, като временни незаконни работници, да емигрират за да търсят поминък

¹ Христов, Желязко. Предизвикателствата пред труда... Доклад пред V национална конференция на КНСБ, Пловдив, 27 – 28 февруари 2006. – В: Синди, бр. 2, 2006, с. 3.

и нормални доходи, и не на последно място, търсейки в чужбина доходи чрез девиация и престъпност.

Огромната част от емиграцията ни в Гърция и на Запад работят именно като „*работещи бедни*“. Заедно с това и „*чужди бедни*“. И като такива там често получават пъти пъти по-ниско възнаграждение от нормалното местно и от легалното. Не са социално и здравно осигурени и обезщетени. Отиват като маргинали и остават такива.

Трансферите имат и своята обратна страна – *от България към чужбина*.

Става дума по-конкретно за средствата, които са вложени от страна на българското общество, в частност от българските семейства, в огромната маса емигранти, напуснали България през последните две десетилетия. Голяма част от тях се интегрират и работят в развити западни общества. И в този смисъл България и българските семейства *дотират богатите западни* икономики. Дотират ги чрез средствата за създаване на емигрантите и гастарбайтерите ни като можещи хора, като производителни работници и специалисти, като адаптивни граждани. И това са огромни средства. Могат да бъдат приблизително изчислени, поне порядъкът им ще бъде точен. Вероятно става дума за обща сума, която е *съпоставима с брутният външен дълг* на България.

Вложенията в изнасяни и изнасящи се хора, първо, е пряк износ на огромен национален обществен и държавен капитал, който започва да работи за чужди икономики и да подхранва други общества. Второ, загубата за България се увеличава още веднъж, доколкото ние тук отново сме принудени да вложим аналогични по размер средства за следващите свои деца и младежи, които се мъчим да подготвяме за възпроизводството на населението и за икономиката в България. Това е втора инвестиция за едно и също, при това нарастваща по размер и поколенчески изоставаща във времето. И трето, именно поради забавянето във времето имаме още веднъж загуба, доколкото през това време нашите емигрирали поколения там са работили, „възвръщали“ са на обществото вложеното в тях но за другото общество, което последователно се е развивало и разгръщало, докато нашето развитие е било прекъснато и сега сме в травматична ситуация на догонване.

РАЗДЕЛ 4. ПОТРЕБИТЕЛСКА АКТИВНОСТ И МАТЕРИАЛЕН СТАНДАРТ

Издръжка на домакинството

През 2014 г. общата самооценка за промяната на материалното положение на домакинството през последните години е двуполносна.

Като добро и още по-добро положение се самооценяват около 32%. Промяна от лошо към добро материално положение отбелязват 7%. Общо в светлата перспектива се самооценяват около 39% от хората и семействата. Положител-

ната самооценка е като цяло по-висока през 2014 г. спрямо 2007 г. (отпреди кризата), когато като добро и още по-добро положение са се самооценявали общо 26%.

Промяна от добро към лошо положение отбелязват 25%. А като лошо и още по-лошо положение се самооценяват 36%. Като цяло негативната самооценка през годините намалява. През 2007 г. като лошо и още по-лошо положение са се самооценявали 42%, а през 2014 г. намалява до 36%. Структурата на домакинството (със или без деца) не оказва влияние върху самооценката на материалното положение на домакинствата.

В периода 2003 – 2014 г. самооценяващите своите доходи като високи и много високи се запазват като дял – 3%. Като средни оценяват своите доходи 41% през 2014 г. Толкова са и тези, които оценяват доходите си като ниски. Като най-ниски оценяват доходите си 14% от изследваните лица през 2014 г.

Стигат ли парите в ежедневието? Оценките по този показател в голяма част остават негативни, макар да се подобряват спрямо предходни години. Недостиг на пари, дори за най-необходимото, все още изпитват 11%. За най-необходимото имат пари 55%. Т.е. в зоната на бедността (абсолютна или относителна) се поставят 66% от хората и семействата.

За всичко нужно за нормален живот имат пари 32%, а тези, които имат пари дори за луксозни неща, са едва 2,7%. Луксозните неща си позволяват в по-голяма степен младите (18 – 39 г.).

С нарастването на възрастта нараства и негативната оценка за недостига на пари, като тяхната липса в най-голяма степен усещат възрастните и пенсионерите на 60 и повече години. Структурата на домакинствата не оказва влияние върху тази оценка.

Като начин за справяне с кризата 42% виждат пестенето на средства, икономисването. 26% работят повече или на повече места. 23% са се предали и не виждат изход, като 13% от тях чакат помощ от близки, държава, хуманитарни организации и други, а 10% са направо в безизходица, дори паника. Само 8% заявяват, че живеят добре.

Издръжката на детството и децата

Материалната издръжка на детството и на децата е основно лична, семейно-родова, съсловно-класова, общественно-държавна функция на брака и семейството, на семейното домакинство. Често семействата затова се и създават.

Издръжката на детството и децата е споделена между старите родители и двойката наред с родителските поколения, наред с референтните групи. Накрая издръжката е споделена и от държавата и местната власт, както и от корпорациите посредством т.нар. „социални инвестиции“.

В правените в България мониторингови изследвания за праговете на бедност и благоденствие се демонстрират относителните дялове на семействата/домакинствата, които са в състояние да издържат детството и юношеството на децата

си, и на другите, които го правят, но с много дефицитност и ограничения, както и на онези, които обричат децата си на деформираща бедност, запушвайки реалната им перспектива за нормално интегриране в обществото и за личностно развитие и идентичност със стандартите на гражданска пълноценност.

Месечна издръжка на 1 дете в семейството/домакинството

	Март 2008	Март 2009	
до 1 година	240 лв.	263 лв.	пеленачество, прохождение и проговаряне
1 – 3 години	238 лв.	257 лв.	ранно детство; детски ясли
4 – 6 години	253 лв.	273 лв.	предучилищно детство; детска градина
7 – 13 години	375 лв.	398 лв.	начално и основно образование; начален пубертет
14 – 18 години	422 лв.	450 лв.	гимназиален курс, средно образование; изход от пубертета, предпълнолетие, еманципация и самостоятелност

Това са нужните разходи средно на едно дете в домакинство, при условие че нужните месечно средства за едно лице са средно 448 лв. за 2008 г. и 479 лв. за 2009 г., т.е. за 4-членно домакинство с 2 деца са нужни общо съответно 1794 лв. (2008 г.), 1916 лв. (2009 г.)

При условие че реално на член от домакинство е имало по 244 лв. (2008 г.), 275 лв. (2009 г.).

При условие че границата на бедността е изчислена на 176 лв. на човек (2008 г.), 186 лв. (2009 г.).

Под тази граница на бедността са регистрирани 34% от домакинствата (2008 г.), 27% (2009 г.).

58% от домакинствата са регистрирани като живеещи с до 195 лв. на човек.

Едва 12% от домакинствата живеят с над 448 лв. на човек през 2008 г. и 10,5% през 2009 г.

Изт.: Институт за социални и синдикални изследвания към КНСБ. Мониторингово представително изследване на домакинските бюджети. Потребителска кошница със 77 стоки и услуги.

Заб.: През 2008 г. минималната заплата е 220 лв., средната заплата е 400 лв., майчинските за едно дете са 18 лв.

В следващите 2 години (2011 – 2012 г.) Институтът дава издръжката на децата само в първите 3 възрастови групи. От 2012 г. Институтът вече не съобщава данни за издръжка на децата в семействата/домакинствата.

Оттук следват стандартите за издръжка, диференцирани по възраст на децата, социална стратификация. Колко са нужните пари за издръжка на едно „стандартно“ дете? Колко от тези пари осигуряват родителите и семейството? С колко ги подпомага държавата? Какъв дефицит на неосигуреност остава?

Става дума за това, доколко държавата съдейства на семействата, за да бъдат осигурени финансово и материално децата – като бъдещи пълноценни граждани и производители.

Както и обратното, каква част от семействата успяват без помощта на държавата да осигуряват своите деца.

Делът на семействата от 18 до 49-годишна възраст на респондента, които имат деца и могат много добре да ги осигурят материално, намалява през годините и от 12% през 2004 г. спада до 5% през 2011 г. Спада делът и на тези, които могат да осигурят децата си поне отчасти – от 48% през 2004 г. до 39% през 2011 г. Съответно за разглеждания период се увеличава двойно делът на родителите, които не могат да помогнат и смятат, че децата сами ще се оправят в живота – 31%. Запазва се делът на родителите, които се срамуват, че нищо не могат да направят, за да осигурят децата си – 22%.

Тук става дума за **разпределението на натоварването между семейство и общество за издръжката на децата**. Децата, които едновременно са „притежание“ на своите родители и семейство, са и „актив – граждански и икономически“ – за държавата, обществото и икономиката. Става дума за естествената координираност между основните субекти при израстването, социализирането и икономическото интегриране на децата, на младите поколения.

Горната таблица за издръжката на 1 дете в семейството е показателна:

Първо, вижда се как нараства нужната издръжка за едно дете с преминаването му към по-горни фази на детството и юношеството – нужната месечна сума пари на практика се удвоява.

Това със сигурност става в по-голям мащаб в онези семейства, които инвестират в добро образование, широка култура, ранно развитие и изява на таланти, модерна професионална ориентация на своите юноши, както и в обратните случаи, когато техните юноши затънат в девиации и зависимости от алкохол и наркотици, в разхитителни модели на потребление и консумативност, в поддържане на прекомерно скъп стил на забавления, общуване и пътувания.

Второ, вижда се, че в около 60% от домакинствата за децата могат да се осигурят сносни и прилични условия за израстване и учене, единствено ако възрастните в семейството/домакинството свръхограничават себе си – за да концентрират общи средства към децата, децата биват привилегирани за сметка на останалите членове на семейството/домакинството.

Това е неминуемо, когато общият доход в домакинството е толкова по-ниско от границата на нормалното живеене – когато наличните средства са достатъчни, за да може всеки от домакинството да удовлетворява редовно и качествено всички свои основни жизнени и социални потребности. Това концентриране на средства и насочване към децата е неминуемо, особено в сегашната медийна

среда и при сегашните потребителски нагласи, които рязко напомпват и завишават субективните очаквания и претенции за материален стандарт, за материална обезпеченост на живота.

Трето, данните демонстрират и житейското бедствие на 1/3 от домакинствата. Всички онези, които живеят под прага на бедността, трябва да го разбираме като *абсолютна бедност* или *мизерия* – 176 лв. месечно на човек. Очевидно в такива семейства и домакинства, дори при свръхограничаване и самолишаване от страна на родителите и на възрастните, пак не може да се концентрира достатъчен ресурс за децата.

Така тези деца са обречени на живот и израстване в условията на деформиращ материален недостиг, на потиснато самочувствие, гражданско отчуждаване, поддаване на асоциални и антиобществени модели на ценности и идеология, на поведение и дейности.

Колко са тези деца в толкова голям риск? Това са децата от крайно бедните семейства, които са около 1/3 от съвкупността на семействата и домакинствата. Но точно в тези социални слоеве раждаемостта е значително по-висока от средната норма на раждаемост в страната, особено в сравнение с материално по-добре и добре обезпечените слоеве и общности. Следователно децата в остър и деформиращ риск поради дълбока бедност са повече от 50% от цялата детска популация, вероятно са до 60% от новите детски кохорти.

Тук е мястото да акцентирам на структуриращия фактор средна класа, децата на средната класа и интелигенцията. Те са с голяма маса на инвестиции в тях – ежедневни, месечни, годишни. Точно при тях са социално значими в най-голяма степен данъчните облекчения за „добри“ родители, отговорно грижещи се за своите деца, професионални наследници, бизнес наследници.

Става дума за данъчно стимулиране на потреблението за образованието, здравето, културата, ранната изява на децата. Става дума за целево социално подпомагане на децата от тези социални прослойки чрез данъчни средства.

При бедните **неспособността да си осигурят материално децата** има един образ и едни форми, при средната класа и интелигенцията тази семейна и родителска неспособност има друг образ и други форми. Тук акцентиране на относителния дял на хората, които са в стрес и депресия от своята родителска и семейна неспособност. Над 50% общо.

22% през 2011 г. не са в състояние да осигуряват материално своите деца и се срамуват от това, от своята родителска и семейна безпомощност, от своята поколенческа безпомощност.

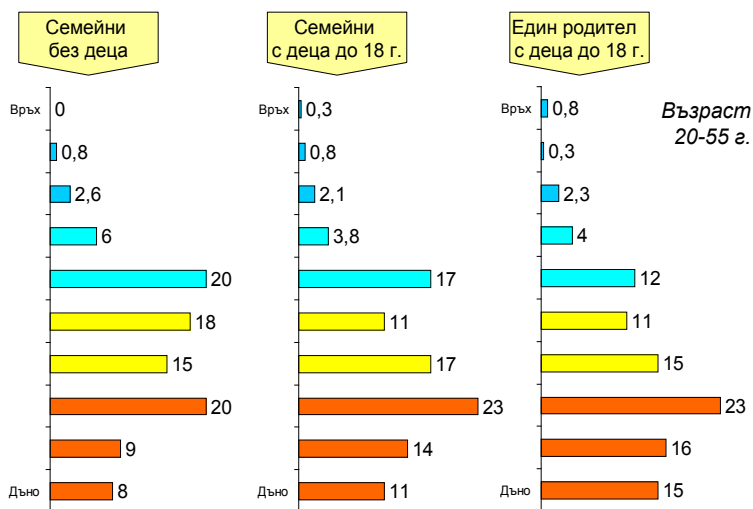
Още 31% заявяват, че възрастните не могат да осигурят младите, но е необходимо младите сами да се справят с живота, сами да поемат тази своя отговорност

До тях се нарежда самооценката на 39%, които се справят отчасти, само отчасти с тази своя родителска и поколенческа задача.

Петят и си подсвиркват без проблеми с материалната издръжка на децата си едва 5%. През 2009 г. са били 10%, а през 2004 г. – 12%.

В това изследване респондентите имаха възможност да позиционират себе си и семействата си в 10-степенна пирамидална стълбица – от най-богати (върха) до най-затиснати от бедност (дъното). Методиката е по аналогия с децилната стълбица на Gini коефициента.

Самооценка на семействата с деца за позициониране в пирамида с 10 слоя

Изт.: НПИ, АССА-М, Юни 2011.

Вижте как децата в семейството „затискат“ своите родители в посока към дъното. Не е с голяма сила, но е значително и не бива да се игнорира. Тук се открояват целевите слоеве за подпомагане на „отговорните“ родители в тяхната грижа за децата им чрез далечно подпомагане и стимули, като „семеино подоходно облагане“ и др. подобни.

Издръжка на болните

Стигат ли парите на домакинството за лекарства и медицински услуги? Една трета от домакинствата през 2011 г. са категорични, че парите им стигат, но благодарение на това, че са здрави. На 19% им стигат парите, въпреки че имат нужда, но не голяма. Още на 5% им стигат парите, въпреки че харчат за това много пари. 22% от домакинствата биха изпитали затруднения, ако възникне нужда от нещо скъпо да се плати. Общо на 19% от домакинствата не им достигат парите за лекарства и медицински услуги, като на 10% от домакинствата не им достигат парите, тъй като имат нужда от скъпи лекарства, а 9% нямат пари дори за обикновени.

Липсата на пари за лекарства се усеща много по-силно при по-възрастните, жените, безработните и пенсионерите, хората с по-ниска степен на образование, турците и ромите.

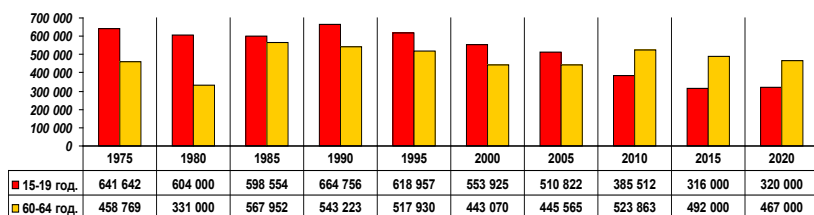
РАЗДЕЛ 5. ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ ЗА МОДЕРНИЗАЦИЯ НА ИКОНОМИКАТА

Семейството и човешкият капитал за икономиката

Българската икономика се нуждае от достатъчно **количество** работна сила, която има съвременно **качество** – образована и квалифицирана, културна и възпитана, социализирана и интегрирана, мотивирана за общественополезен труд, годна за работа с висока производителност при рационална организiranost и модерна комуникация.

ДЕМОГРАФСКО ЗАМЕСТВАНЕ

(бр. на 15-19 год. спрямо бр. на 60-64 год.)

Изт.: Статистически годишници на НСИ 1976, 1986, 1996, 2001, 2004.
Прогнозно за: 2015, 2020 год.

Без такава работна сила икономиката не е в състояние да реализира бърз и устойчив естествен растеж. Без такава работна сила нито инвестициите и многото пари самѝ по себе си, нито модерното управление и комуникации самѝ по себе си, нито новата техника и технологии самѝ по себе си могат да генерират бърз и устойчив икономически растеж. Нужни са хора. Решаващи са работещите хора, при това не просто работещите, а онези, които са способни и реално **работят производително**.

Нужни са хора от всички поколения. Но сега недостигът е преди всичко сред *младите поколения*. Те, *първо*, критично намаляват като брой и не могат да заместят излизащите от икономиката възрастни кохорти; *второ*, сред тях критично нараства необразованата и асоциалната прослойка, която не иска да се труди, а когато се хване на работа се оказва, че липсват базови комуникативни, организационни и трудови умения; *трето*, критично нараства броят и процентът на хората от всички поколения, които принципно се отказват от труда,

влизат в прослойките и общностите на непроизводително и само консумативно население, в крайните случаи – на активно паразитиращо население.

Динамичният ред на коефициента „демографско заместване“ демонстрира остротата на кризата, бързия процес не само на застаряване, но и на остаряване на работната сила. Ако редът бъде продължен до 2020 – 2030 г., а след това и в перспективата на 2050 – 2060 г., би се видяла екстремността на ситуацията. В отделни сектори на икономиката и публичните дейности екстремността ясно ще се открие още през следващото десетилетие – напр. сред учителското съсловие, при лекарското и сестринското съсловие.

Всичко това е проблем на семейството – на съвкупността от семейства, когато критично се свива детеродната норма към 1 дете или много семейства остават без дете, когато десетки проценти от семействата се разкъсват от емиграция и на практиката скъсва живота на родовете им, когато все повече семейства от интелигенцията и средните класи не успяват да предадат на своите млади поколения добра обществена интеграция и стабилна перспектива, високастатусна професия, високо човешко качество, здравословни социални амбиции за просперитет. Както и обратно, когато други десетки проценти от семействата обричат собствените си деца на малограмотност и неграмотност, на асоциалност и паразитизъм, на девиация и криминалност, на маргинализация и обществено изключване.

Всъщност в общосистемен обществен план това е пряката връзка между **демографските процеси**, *от една страна*, и *от друга* – възходящата или запущената **перспектива за икономиката** ни. Хората и тяхното качество се създават преди всичко в семейството и домакинството, чрез семейството и дома. Там се раждат децата, после се отглеждат здрави, създават им се просоциални и обществено-позитивни нагласи, създават им се първични навици за труд и организираност, мотивират се за обществена интеграция, както и за придобиване на образованост и професионална подготовка.

В този смисъл семейството е фундаментален обществен механизъм за осигуряване на всяко дете на **човешки капитал** и съответна относително **висока стартова позиция** – позиция, която да е равна или по-висока от тази на родителите.

Това с особена сила е валидно за **средните и професионалните класи**, за експертните професии, за интелигенцията и мениджърските съсловия, за финансовите и инженерните съсловия, за учените и специалистите по информатика и информационни технологии. Това са все професии и съсловия, сред които семейната и родовата приемственост са изключително силни – и при личностното изграждане, и при статусното наследяване, и при защитеното професионално и гражданско самочувствие. Това са все професии и статусни общности, от които зависи системата на обществото като цяло, възможностите за развитие на икономиката като цяло, устойчивостта на държавата като цяло.

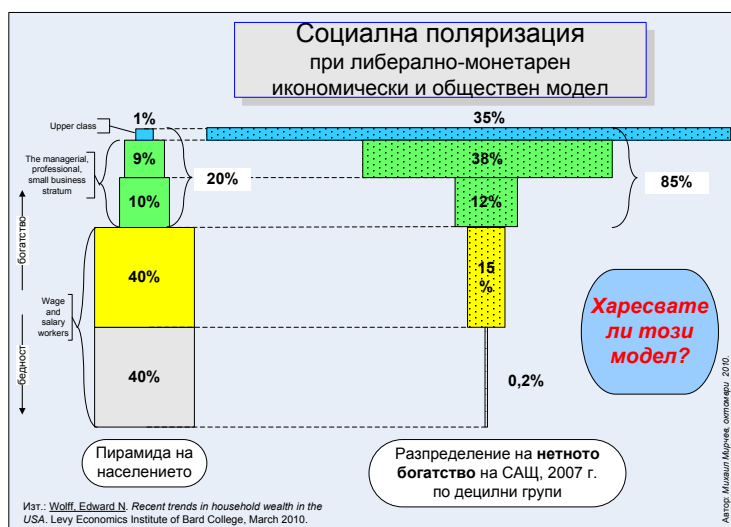
Динамика в стратификационния профил

Няма реално общество без социални неравенства, без стратификационна йерархия, без ветрило от елитите и привилегированите съсловия до низините и бедните, до хората със свити възможности и затруднен достъп до блага. Но има *естествени* неравенства и *разумни норми* за обществено съвместяване. Неравенства, които остават в рамките на взаимната толерантност, на идеята за поне минимум социална справедливост и гражданска солидарност.

Обратно, има и *изкуствени деформиращи* неравенства, разрушаващи социалната връзка, ескалиращи класови и общностни конфликти, взривяващи обществата, обезсилващи държавите. Такива неравенства тласкат немалки общности към трайбализъм, връщат ги към племенна примитивност и архаизъм (като българските цигани). Други общности биват тласнати към националистичен сепаратизъм (като българските турци). Интензивно се революционизират „подписнатите класи“ – нали така се казваше навремето – които водени от своя осъзнат класов антагонистичен интерес се самоорганизируют и активно застават срещу държавата на капиталовия елит, воюват за своите граждански и трудови интереси, за политическите си права.

В първия случай се търси оптимална и търпима мяра на различието, изкуството на политиката е да се намери и отстои точката на равновесието между различните граждански и класови интереси (мечтата на социалдемократията). В обратния случай се върви към ескалиране на конфликтността и несъвместимостта, към натрупване на огромно гражданско отчуждение и недоволство, на политическа анархия, класова съпротива и двупосочен вандализъм.

България днес се оказа ярък пример за второто – двата социални полюса вече са натрупали критична маса, ние сме пред социален взрив.

Свърхбогатите станаха нетърпимо овластени, монополизират не само икономиката, но и феодализират регионите на страната и политиката като цяло. Крайно бедните са вече около 20%. С такава тежест държавата не може да се справи, работещите не успяват да ги издържат, образованите млади не желаят изкуствено да са бедни, заради тях.

Икономиката и съвременната държава формират огромна „класа на *излишните*“.¹ Повечето от нея е заровена в дълбока бедност и в гетомизерия, маргинализирана и жестоко изключена. Така се формира граждански бумеранг, който вече се събужда и ще полети към главата на властта и държавата. Бедствието предстои. Няма как да се правим, че не се досещаме за тези неща.

* * *

Социалното разслояване и степента на поляризация имат фатално изражение в народностен и цивилизационен план. Ако сравним стратификационните профили на основните етнически общности в България, ще видим пагубността на извършената по време на прехода социална диференциация.² В официозното публично пространство (медии, политици, големи партии) продължава всячески да се избягва темата, реалистичният анализ да се подменя от идеологизирани клишета. Премълчава се очевидният факт, че това е примката на шията, камъкът, който днес дърпа България към тинята, а след това и към гражданска война. Премълчава се дори след атентата в Сарафово (2012), дори по време на процеса в Пазарджик (2012 – 2013).

Тук представям профилите на българите християни, българските турци и циганите/ромите. През 2011 г. в мое изследване те оцениха своето социално позициониране по 10-етажна обществена пирамида (по аналогия с методиката на Джини коефициента). Същото направиха и ретроспективно с хоризонт 10 години назад – 2001 г. (средата на прехода), както и 25 години назад – 1986 г. (времето на „*развития социализъм*“). Изследването е представително за населението на цялата страна на възраст 18 – 70 години. Надеждността на първичната информация е висока и отговаря на всички професионални стандарти.³

Профилът на народностните българи съответства на усреднения общ профил в страната, но с малко по-свити низини. Мнозинството очевидно е с де-

¹ Мирчев, Михаил. *Новата класова структура. Две нови класи в структурата на българското общество*. – В: **Понеделник**, бр. 5/6 и 7/8, София, 2008. (<http://www.assa-m.com/sociologia23.php>) (<http://www.assa-m.com/sociologia24.php>)

² Мирчев, Михаил. *Български етнически модел: социален и цивилизационен резултат*. – В: *Българският етнически модел*. С., Авангард Прима, 2011, с. 206 – 240.

³ Тилкиджиев, Николай. *Статусна основа...* С., 2003, с. 137 – 139. Данните за стратификационното позициониране също са въз основа на самооценка на респондентите – през 2003 и ретроспективно за 1989 г. Виж Димова, Лилия и кол. *Ромите: другото измерение на промените...* С., 2004, с. 58 – 65. Съпоставката с нашето емпирично изследване показва, че регистрираните през 2003 профили съществено не са променени.

градиращ социален профил, но се удържа над критичните зони на дълбоката бедност и аутсайдерската мизерия.

Само за две десетилетия там изпадат над 25%. Това само по себе си е значителна гражданска маса – критично обедняла и затъваща в мизерия, самоизключваща се от модерното общество, това са престарели и изоставени българи, или лумпенизиращи се хора и семейства, това са българи извън борда.

Вижда се драстичното свиване и спад на средната класа. Тя става толкова малък процент в общата структура на населението, че се създава видимост за липса. И затова днес звучи толкова убедително „у нас няма средна класа“. Другият стресов проблем е, че огромна част от остатъчната ниска средна класа (хората с малък и немошен бизнес, обедняла интелигенция и служители, технологични работници, ювелирни и художествени занаятчии, дребни услуги – комунално-битови, образователни и здравни, социални и информационни) номинално все още има позицията на средна класа, но с огромен страх за бъдещето, пред пряка заплаха от декласиране, от изпадане в зоната на бедност, от безпомощност да се предаде на децата и внуците добро образование и наследен статус. Перспективата е отрязана, а това за самочувствието на средната класа е фатално.

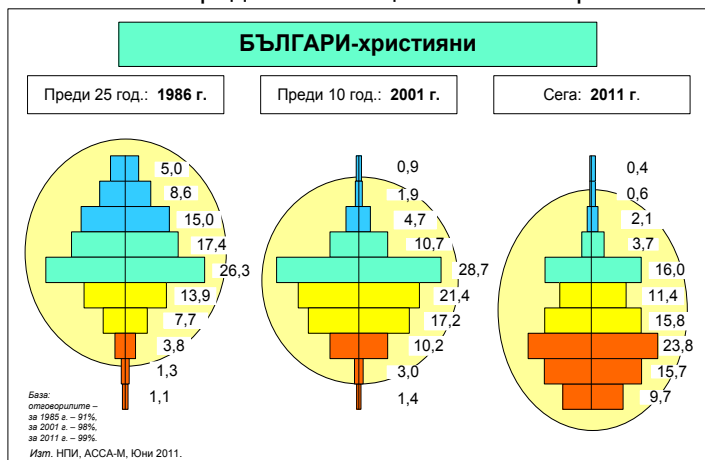
Социализираните низини под средната класа (съвременната „*работническа* класа“, т.нар. слой на „*относителна бедност*“) първо се раздуват, защото приемат огромна част от предишната средна класа, но след това пропадат надолу към дълбока бедност и част от тях към мизерия, изключване и социално аутсайдерство.

Всичко това не е само социално декласиране и депресиране. Това е мощен процес на изваждане от трудовия ресурс на икономиката и държавата на огромна част от производителните нискостатусни професии и работни занятия. Това е тежък социален проблем за изпадналите хора и семейства. Но е и социална бариера пред модернизирание на икономиката и повишаване ефективността на всички обществени институции. Депресираната бедност първо не намира работа, за да работи, после започва да не иска да работи, накрая – става негодна да работи. Ето, това се нарича социална деградация. Процентните дялове са ясно видими от показания по-горе профил. Всеки може сам да прецени драматизма на ситуацията – не само за хората, но и за бизнеса, не само за държавата, но и за нацията.

Горният стратификационен профил е близък до средноевропейския, но имайки предвид не богатите средни, западни и северни страни, а сравнително по-бедния и периферен европейски Юг – Португалия, Испания и Италия, Македония и Сърбия, и Гърция след пропадането ѝ под напора на кризата.

При народностните българи проблемът е не само свиването и пропадането на средната класа, декласирането на основни работнически професии и слоеве, мизерията и изключването в дъното на обществото. Основен проблем е рязкото стопяване на елита. До такава степен, че в най-високия етаж той вече трудно се хваща от представителни социологически изследвания.

Стратификационен профил на основните етно-народностни общности в България

Тук е нормално да запитаме: Докога? Докога България ще се завърта в тази деградираща спирала? Докога всяка следваща власт така или иначе ще допринесе за тази злокобна спирала – вместо да търси начина и намери механизма за нейното възпиране, за точка на пречупване (tipping point), за завъртане на обратната спирала към стабилизиране и възстановяване, за възраждане и връщане на България наистина в групата на развитите и цивилизовани европейски страни?

* * *

При българските турци изходният стратификационен профил от 1986 г. е подобен на този сред народностните българи. Силата и натрупването е в средните слоеве плюс интегрираните слоеве на ниската класа – работническа, земеделска, чиновническа, търговска. Няма масирана дълбока бедност, самооценката за мизерстваща бедност е едва 4 – 7%.

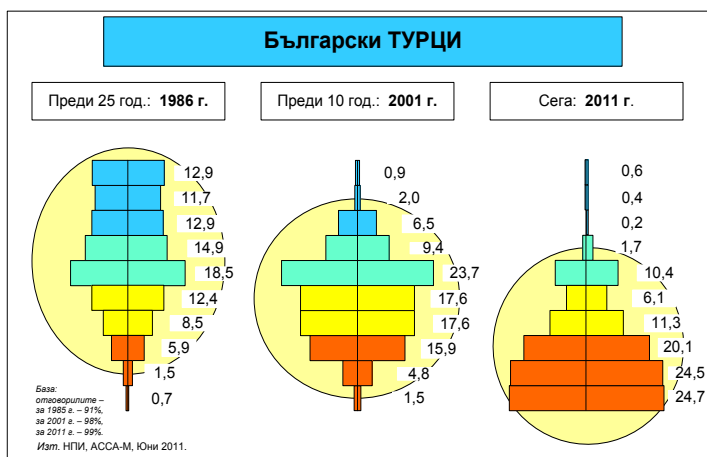
Любопитно е, че има струпване на по-големи проценти в най-горните три слоя. Видимо повече в сравнение с българите християни. Очевидно българските турци се самооценяват по-високо, отколкото българите – днес сред тях има и повече носталгия по онези отминали обществени времена и порядки. Нека се запитаме защо?

Честният отговор предполага да си спомним и да се признае, че тогавашната държава направи твърде много за икономическата модернизация на техните бедни земеделски селища и периферни райони. Имаше работа за всички. За тежкия работнически труд (напр. миньори) възнагражденията бяха няколко пъти по-високи от средните. Със специални квоти за студенти държавата правеше възможно за бързо повишаване на общото образователно равнище, за създаване на модерна интелигенция от тези общности. С цялостната политика жената от тези общности бе извеждана в публичното пространство – не само

като работеща, но и като участваща в политиката, деvojките получаваха поне с една степен по-високо образование спрямо традиционната норма. Да не говорим за съвременната социална и културна инфраструктура в тези селища и райони – училища и болници, културни клубове и читалища, спортни площадки и зали, пътища и комунална инфраструктура. Всичко това се помни от българските турци и от другите мюсюлмански общности в България.

Само за 15-ина години (през 2001), според самооценката, този профил се оказва рязко деградирали. Остава минимален типично олигархичен елит, който концентрира огромно богатство и власт, престиж и господарска арогантност. Под него, само за още 10 години, се вижда скъсването на социалната йерархия – през 2011 г. регистрираме практически нулеви стойности за двата съединяващи слоя на горната средна класа.

Стратификационен профил на основните етно-народностни общности в България

По същество това е самооценка за *критично обезлюдена средна класа* – тя просто се е стопила при „демократията“ и под партийната грижа на „философа“ и ДПС. Долната средна класа е анихилирала, или по-точно – масово е пропаднала надолу към низините. Тук става дума за огромно количество декласирани хора и семейства, за цели селища и общини с много такова декласирано население. От своя страна ниските работнически и земеделски слоеве на българските турци масово са се придвижили надолу – към относителна бедност, но вече с голяма дълбочина, както и отвъд границата на абсолютната бедност към мизерията.

Самооценката за деградиране и пропадане на социалната структура е категорична – при сравнението от времето преди и в края на прехода. Какви са причините?

Първата обективна причина вероятно е масовата *турска емиграция* през 1989 – 1992 (около 400 хил. души). Сред заминалите към Турция преобладава-

щата част бяха образовани хора, с професия и възможности за добра светска кариера и по-висок стандарт в Турция. Бяха сравнително по-млади хора, чието съвкупно образователно равнище е по-високо в сравнение с останалите в България турци. Тогава останалите тук български турци изведнъж се оказват с рязко влошена образователна, професионална и социална структура.

Втората – е типично олигархичният и социалнополяризиращ модел, който ДПС наложи върху „своята“ електорална маса. Партията целенасочено създава вярна чиновническа и бизнес номенклатура, но като брой тези хора са толкова малко, че статистически почти не се улавят от националните представителни изследвания. Освен това този процес стана извънредно активен едва през последните 12 години, поради което още не е натрупана достатъчна гражданска маса, за да се открои в стратификационния профил.

Третата – чувствително пропада равнището на ниските земеделски, работнически и чиновнически слоеве. През 1986 г. те се оценяват като имащи сравнително добър стандарт и гражданско самочувствие. Тези, които са удържали такъв статус, са намалели драстично, а тяхното място е заето от пропадащите от горните слоеве на средната класа.

Потресаваща е самооценката за общо пропадане на профила към дъното – при самооценката за 1986 г. там се позиционират едва 8% от българските турци. Това по същество е ласкава социална оценка за бившия „социализъм“. Тя крещящо не се връзва с антибългарската пропаганда, че по онова време българските турци са били дискриминирани. Процентът на хората от дъното на обществената пирамида за 2001 г. (началото на държавната власт на ДПС и Ахмед Доган) се раздува до 22%. Това някой може да отнесе към удобното обвинение за „дискриминация спрямо турците“ от първото десетилетие на прехода.

Но какво става през следващото десетилетие? Когато ДПС е огромна по значимост политическа сила, официално овластена от 2001 до 2009 г., разполагаща с голяма част от държавния бюджет, както и разпределяща огромна част от присъединителните европейски фондове? Сред българските турци, самооценяващите се, че са пропадали в общественото дъно, стават около 70%.

Факт, който не се нуждае от коментар! Спрямо него ДПС мълчи, „философът“ мълчи – тях можем да разберем, те мълчат поради вродената им демократична тактичност. Но е трудно да се проумее и приеме за нормално мълчанието сред българската интелигенция – да не говорим за няколкото свръхактивни колеги, които продължават да правят някакви изследвания за българите като дискриминатори, на българите като заредени с расизъм, за Батак, в който нямало турско клане, за българо-мохамеданите които били нов етнос и поради това следвало да бъдат обявени за още едно „национално малцинство“ в България, за натрапчивото величаене на „философа“ като „най-изявения и най-значим български политик на прехода“.

Но нека потърсим базовите обективни причини за толкова рязкото деградиране на социалния профил на българските турци.

На първо място, това е рязката *деиндустриализация* след 1990 г. Тя бе организирана и последователно проведена – в логиката на „*шоковата терапия*“ на прехода. Най-бързо и в особено драстичен мащаб бяха поразени именно районите, в които живее компактно турско население или мюсюлманско население, което е склонно да се турчее. Тук следва ясно да се каже, че деиндустриализация означава не само нова и нова масова безработица. И тя няма как да не води към бързо обедняване, към затъване в дълбока бедност и маргиналност, както и към феодална зависимост от партийните вождове и местните им наместници. Деиндустриализация на практика означава връщане на поминъка само към земеделие, при това на много от местата с такова население – към примитивно и монокултурно земеделие.

Това от стопанска и културна гл.т. е цивилизационен регрес – от Втората към Първата вълна (по Алвин Тофлър)¹, от цивилизацията на XX век към цивилизацията на XVIII век. Деиндустриализацията бързо води до стопяване на местната интелигенция, хората с висше образование заминават другаде, заедно с тях и огромна част от хората със средно образование – просто защото за тях вече в тези райони има малко работа или само нископлатена работа, или работа, която не дава простор за развитие и изява. Всичко това е пряка икономическа и културна причина младите да се демотивират и да не продължават образованието си след основно, момичетата отново биват изтиквани към ма-лограмотност и връщани в дома.

* * *

При българските цигани/роми изходният профил, посоката и темпът на деградиращата тенденция и сегашната ситуация са аналогични. Но те винаги са били с относително по-изтеглен надолу стратификационен профил – както поради техни традиционни културни характеристики и отношението им към труда, така и поради ниската им образованост и неквалифициран труд. Циганите винаги са били една маргинална общност, или по-точно един конгломерат от малки субобщности без културна и социална спойка. Циганските субобщности се събират в една общност не толкова защото те реално са такава, а по-скоро защото отвън спрямо тях се гледа като на нещо единно – откъм държавата, откъм официалната култура и интелигентските обобщения, откъм чуждестранните фондации и правозащитните организации, както и откъм макрообщността на народностните българи и на българските турци в България.

Спрямо циганите сега се натрапва версията, че те винаги са били не просто маргинална общност, но и масово натикани в гетата на деградиращата мизерия. Това не е вярно, това е клеветническа идеология на „демократията“ от времето на прехода. Вижте тяхната самооценка за 1986 г.

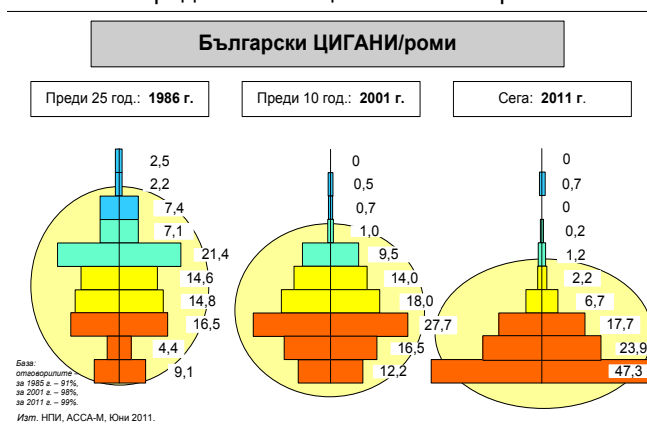
¹ Виж реферативно представяне на книгата *Третата вълна*, 1980, в: <http://www.assa-m.com/sociologia21.php>.

Много от вас ще се изненадат колко български цигани с носталгия се позиционират в средните слоеве – 28 – 35%, плюс във високите работнически слоеве – още близо 30%. В зоните на елита и високата средна класа се позиционират 5 – 12%. Обратно, в дълбоката бедност и гетозоната се позиционират едва около 14%.

Наистина такава е била реалността в средата на 80-те години. Защото огромна част от циганите бяха въввлечени в заводите, земеделските стопанства и институциите да работят. Немалка част от тях бяха качени на нивото на средното и дори на висшето образование с придобити технически и други професии.

Тогава имаше цигански гета, но само в няколко големи града и с далеч по-малка концентрация на хора в тях. Имаше и мобилни цигански катунци, но като количество през 80-те години те бяха намаляващи и малък процент от цялата общност. Имаше и крайселски цигански съборетини – но като правило само с по-няколко семейства, общо минимален брой, нестрашаващи поминъка и реда в жизнените български села.

Стратификационен профил на основните етно-народностни общности в България

Тогава „малцинството“ бе относително малочислено, не бе концентрирано в огромни квартали и гета. Нямаше и своя организация, за да се противопоставя на държавата и да издевателства над „мнозинството“. Действаше мощен и последователен механизъм за културна и обществена интеграция – преди всичко чрез образование и обществен труд, чрез спазване на законите и обществените порядки, чрез държавна защита на децата и жените в тези общности.

Сега циганските партии и фондации много спекулират с призови към държавата да осигури повече образование за младите цигани. Звучи хуманно и загрижено. Истината е, че „демократията“ на прехода произведе 1 млн. безработни само в периода 1990 – 1994 г. И най-масово това се стовари върху работниците, върху нискоквалифицираните, а следователно и върху етническите малцинства – върху циганите и мюсюлманите, както защото те най-масово заемаха ниските позиции по образование и трудова пригодност, така и поради

концентрирането им в по-периферни земеделски и деиндустриализиращи се тогава райони. За това вече говорих по-горе.

А без труд, който да изисква образование и култура, няма стимул да се ходи на училище и овладява културата на техниката, на съвременните институции и публичния живот. Безработицата и примитивизирането на труда изискват безмисловни хора, обективно ги предполагат. Така, поради шоковата смяна в структурата на българската икономика и преди всичко на индустрията, циганите бяха върнати към масова безработица, към липса на официални трудови доходи, към демотивация да се ходи на училище, към ненужност на официалния български език.

Бяха натикани обратно в дълбоката бедност, завлечени надолу към мизерията. Върнати цивилизационно към предмодерни обществени форми, често – към примитивни племенни форми на родово съществуване. Жените и децата отново станаха повече средство за групов поминък, загубвайки в значителна степен своите граждански и дори основни човешки права. Собствената им родова и племенна общност им ги отнемаше. Това е истината, която днес се премълчава.

В световен план сега се говори за глокализация като обратна тенденция на глобализацията. Става дума за факта, че в съвременните западни, уж високоцивилизовани общества се развиват т.нар. „сиви зони“ на гетообщности, на гето-малцинства.¹ Тази тенденция днес в България най-ясно се илюстрира с концентрирането на огромна част от българските цигани в свои квартали, махали и гета на дълбока бедност и мизерия, на масова безработица и лумпенизация, на общностна криминализация и тотално обезправяване на жените и децата.

Държавата със своята „шокова терапия“ започна този масов общностен процес през 1990 г.² Самите цигани след 1997 г. го продължиха по логиката на своя криминален феодализъм и на самостигматизирането като начин да се издевателства над полиция и политици, социални фондове и правозащитни организации. Става дума за особено жестоки социални и обществени реалности, както и за взел от фактори и вини.

Резултатът е, че ако през 1986 г. около 35% от българските цигани са били неграмотни и малограмотни, сега такива вече отново са около 65% – както през 50-те години. Резултат е огромната безработица и лишеност от легитимни трудови доходи, която няма как да не произвежда масова девиация и престъпност. Резултат е отдръпване назад към примитивни форми на култура, които стават все по-несъвместими с цивилизационния модел на Европа и на XXI век. Резултат е, че циганските общности вече станаха официален контингент, с чиито гласове силни и арогантни политици се опитват да превземат кметската и местната власт, българския парламент и правителство.

¹ Менк, Ален. *Новото средновековие*. София: Св. Климент Охридски, 1996. Виж също-то в: Мирчев, Михаил. *Текстове 2...* С., 2011, с. 731 – 753.

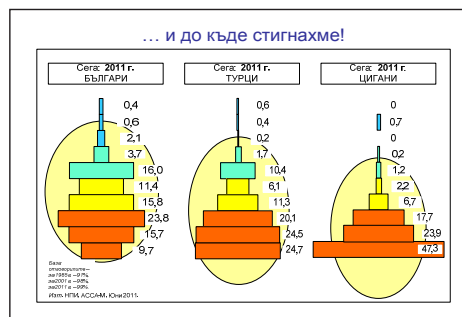
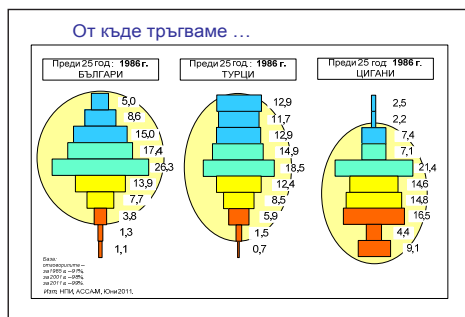
² Клайн, Нейоми. *Шоковата доктрина. Възходът на капитализма на бедствията*. София: Изток-Запад, 2011. Виж същото в: Мирчев, Михаил. *Текстове 2...* С., 2011, с. 783 – 798.

Крайната бедност ражда лумпенизация. Според самооценката на циганите през 2011 г. вече близо 90% са пропаднали до дъното на обществото, в гетозоната вече са натикани или сами са се натикали 47%, плюс съседните 23%. На този фон отгоре в пирамидата е ясно видима самотната група на циганските барони олигарси. Това наистина е фатална социална структура. И тя не е проблем само на самите цигани. Не можем равнодушно да махнем с ръка с презрителното „това си е тяхна *работа*, тяхна *вина*, тяхна *беда*“.

Тази циганска социална структура е просто разрушителна за обществото като цяло – циганизира и запущва началното училище, а до няколко години и основното образование; източва огромен ресурс от социалните фондове на държавата, вече непосилен за работещите, които пълнят тези фондове; концентрира големи общности, пред чиято агресивност полицията става безпомощна; деградира масовата култура до вулгарна азис-чалга. Все красоти, които препълват обществото ни днес, пренасищат медиите, вече се появяват като корици на детските тетрадки, тотално объркват възпитателните и социализиращите практики – не само в училището и домовете, но и в публичния живот и медиите като цяло.

* * *

Нека обобщим. Вижте профилите на трите народностни общности през 1986 и след това през 2011 г. като резултат от глобализацията и прехода. Големите числа говорят сами. Срещу тях всякакви хитроумни извъртания от страна на политици и апологети увисват несериозно във въздуха.

Някой по-дързък може да възкликне ядосано: „ама това не може да бъде вярно, социолозите пак манипулират!“ За жалост няма манипулация, а достоверни данни от представително емпирично изследване. Спазени са всички професионални стандарти, които се използват в западния свят и в България от повече от 50 години. Ако се смущавате от така нар. „стохастична грешка“ в подобни емпирични изследвания, не гледайте буквално процентите – гледайте динамиката в профила като цяло.

Не търсете елементарно измъкване в: „ама, те, хората, са отговаряли с носталгия – и затова така розово са очертали ситуацията си през 1986“.

Е, добре де, самата носталгия за какво говори? Нали самата тя е породена от едно прагматично битово и трудово, гражданско и обществено сравняване на реалностите сега и отпреди 25 години. Реалностите на семейството, на своята трудова и професионална общност, на своята културна и народностна общност, на своя квартал, селище, град.

Нека видим горните профили в един по-общ ракурс.

Социалната диференциация в годините на прехода и кризата доведе до формирането на две нови класи в структурата на българското общество – през 2009 г. вече писах за тях и условно ги назовах класи „на излишните“ и „на ленивите“.¹ Те не са съществували по времето на Маркс и през индустриалната епоха (Втората вълна), нито в епохата на демократичния капитализъм и паралелния с него социализъм (от 50-те до 90-те години на XX век).

Общото между тези две нови класи е, че те *изваждат значителна част от трудоспособния контингент* на обществото, включително добре и високообразовани и професионално подготвени хора, от икономиката, от сферите на материалното и духовното производство, от обществено значимите продуктивни дейности, от гражданската маса на производителното население. Голяма част от човешкия капитал на обществото и държавата по този начин *се замразява и с времето се обезценява* – подобно на замразените пари в депозитни сметки или техниката, която стои изключена.

В същото време тези класи са *висококонсумативни*. Като масова съвкупност те присвояват значителна част от обема на реално потребяваните блага в обществото. Преди това чрез преразпределение те са присвоили значителна част от произведения доход – чрез официални държавни и благотворителни трансфери или чрез трансфери вътре в семействата и сред близките, или чрез изнудване и рекет, кражба и робия, или чрез различни спекулации. Всичко това се натрупва в една огромна маса при преразпределянето на реалните доходи и при достъпа до реални блага.

Тази огромна маса на преразпределението на доходи и блага по същество дискриминира преките производители, законно работещите, спазващите обществените норми, плащащите данъци, осигуровки и такси. Обратно, привилегировани се оказват „ленивите“ и частично „излишните“. Едните защото принуждават околните и държавата да ги издържат – без насрещно лично производително трудово участие нито никакви обществени заслуги. Другите доколкото под формата на помощи и обезщетения, медицинско осигуряване и социални услуги консумират огромен обществен ресурс – ставащ вече непосилен за свиващия се обем на работещото и производителното население. Или доколкото чрез девиация и престъпност изсмукват по незаконен и неморален начин доходи и жизнени ресурси от другото население, присвояват обществена собственост, развиват множество форми на вещен и социален вандализъм, след който обществото трябва да възстановява и ремонтира.

В трите основни народностни общности на българското общество днес натрупването на хора в тези нови две класи става с различен темп и форми.

¹ Мирчев, Михаил. *Социална динамика...* С., 2009, с. 293 – 315.

Масата на „излишните“ сред народностните българи не само стопява интелигенцията и средните прослойки, и квалифицираните работнически съсловия, но и ги декласира, смъква ги надолу по пирамидата към рисковите слоеве на бедност и мизерия. Сред народностните българи поради масово младежко възприемане на новата култура на хедонизма и живота заради забавление бързо набъбва масата хора в новата класа на „ленивите“. Това е културен и идеологически феномен, който откъсва много хора от всички основни статусни слоеве – хора от елитите и високата средна класа, които вече не желаят да работят и да реализират себе си чрез кариера, както и от професионалните съсловия на средната и ниската работническа класа като цяло, които се отказват от ценността труд и съответната професионална реализация.

Масата на „излишните“ сред българските турци и другите мюсюлмани се натрупва преди всичко поради огромната шокова безработица при деиндустриализацията. „Излишни“ стават не просто много хора – 30-40-50% от предишните инженери, работници и служители – но и цели професии, преди всичко с висше и средно специално образование. За това вече говорих по-горе. Характерно е, че сред българските турци не се натрупва маса на „ленивите“, доколкото са съхранени силни патриархални традиции, младите не се откъсват и не се противопоставят на ценностите и начина на живот на своите родители, трудът остава основна и ключова за реализацията ценност.

Масата на „излишните“ и на „ленивите“ сред българските цигани/роми бе натрупана в огромен размер. Вече говорих как шоквата деиндустриализация и рязкото свиване на работните места порази тази общност. Първо, изведнъж те масово станаха принудено безработни, и после, закономерно започнаха да търсят нетрудови доходи. Обществото, първо, ги изтиква от зоната на икономиката и обществената производителност, а после те сами затынаха в гетостратегии на девиантни и криминални доходи или на злоупотреба със социални фондове за подпомагане и благотворителност. Всъщност сриването на стратификационния профил на циганите/ромите е резултат от това двойно и удвояващо се масово излизане на общността им извън труда и икономиката, извън принципа на обществена съзидателност и производителност.

Нека видим горните профили в ракурса на детеродната норма.

Детеродната норма при трите основни народностни общности е **полярно различна**. Това допълнително свива слоевете на средната класа, както и разраства маргиналните слоеве на нискообразованите, на феодално зависимите, на гето-общностите, на дълбоката бедност и изключващата мизерия.¹

Българските турци имат на практика просто възпроизводство – младите поколения заместват остаряващите в такава пропорция, че общността възпроизвежда своята численост. Но заедно с това и увеличава своя процент в общото население – доколкото то като общ брой намалява с абсолютно нетипични за Европа темпове, от 9 млн. до 7 млн. само за 24 години. Ако се разгръща сегаш-

¹ Мирчев, Михаил. *Социална динамика...* С., 2009, с. 65 – 110, 151 – 175.

ният процес на привличане на част от българо-мохамеданите и от циганите мюсюлмани към общността на българските турци (вследствие от тяхно турчествено или като резултат от активни форми на потурчване), в следващите 20 години броят и процентът на българските турци в България ще се увеличи значително. Ако сработи и сценарият границата да бъде отворена за масово турско преселване от Турция към България, към сега вече опразнените селища, общини, немалко градове, в следващите 20 години броят и процентът на българските турци в България ще се увеличи още по-значително. Това наполовина е вече реалност, която може да се реализира и в своята втора половина. За това говорят ясно големите числа от статистиката. За това очевидно работят мощни политически сили. За тези реалности е престъпление да си крием главата в пазвата.

Българските цигани/роми имат близо 2 пъти по-висока детеродна норма от нужната за просто възпроизводство. Поради това те се разрастват като брой, бързо увеличават своя дял в населението като цяло. Вероятно те вече са близо 1 млн., т.е. около 13 – 15% от населението. Това е демографският смисъл на термина „циганизиране“, особено ако видим какво става в началното училище, в социалните служби за подпомагане, в домовете за изоставени деца, в много от селата, в няколко големи града, в огромни цигански гетоквартали в най-големите градове, като София и Пловдив, Стара Загора и Бургас.

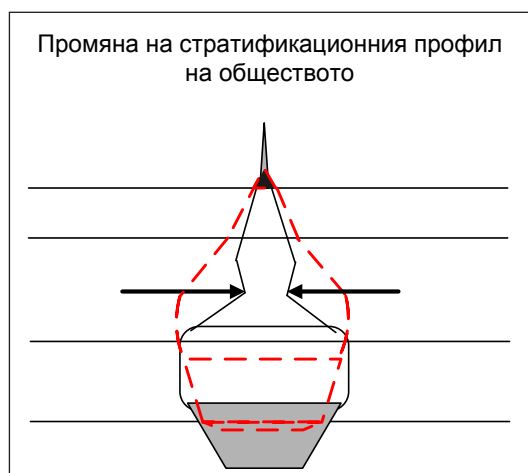
При условие, че сега 47% от циганите се самоопределят като гетообщност, а още 40% се позиционират в слоевете на дълбока и критична бедност, чрез своята свръх-раждаемост те бързо разрастват тези слоеве в обществото като цяло. Така чрез раждаемост допълнително се влошава стратификационният профил на обществото, на трудовия ресурс за икономиката, на цивилизованите граждани, които са годни за живот и активност в европейска демократична държава.

Горната обща тенденция засега не може да бъде компенсирана от националното мнозинство – **българите християни**. Тяхната детеродна норма е далеч по-малка от нужното за просто възпроизводство. Особено сред образованите слоеве и професионалните съсловия. Особено като се вземе предвид и тяхното допълнително обезлюдяване поради продължаващата масова емиграция към Запад.

Очевидно не само профилът през 2011 г. е деградираше спрямо 2001 г. и особено спрямо 1986 г. Но и тенденцията продължава. Застрашително продължава. Без да застава срещу нея мощна, последователна и многопосочна държавна политика. Нужно ли е да се доказва, че без държавна намеса такъв инерционен демографски процес не може да бъде възпрян, нито омекотен, нито обърнат в посока към оздравяване на демографската структура и възраждане на българската нация?¹

За всичко това алармирах през 2004 г. Тогава медиите откликнаха, правителството поръча анализ, бе приета стратегия за демографско развитие до 2020 г. За съжаление на практика почти нищо съществено не бе сторено. Държавата и досега е парализирана по тази проблематика. Питаме се: докога и защо така?

¹ Минев, Духомир. *Кризата на публичните политики в развитите страни. Криза или дългосрочен упадък, конструиран чрез политики*. Троян, 2011.

Семейството като фундаментален социален и обществен интегратор

Изключителна функция на семейството е, че то е **интегратор** на младия човек, а и на всеки от членовете си през голяма част от живота му – интегратор в икономиката, в производения труд, в структурно важни професии и дейности. Заедно с това семейството е и основен **мотиватор** за икономическа активност – мотиватор за стопанска инициативност, за работа и развитие в професия, за правене на кариера и постигане на статусни успехи.

То е интегратор и мотиватор, за да могат членовете на семейството лично да допринасят (съобразно своята възраст, сила и индивидуални възможности) за издръжката на дома и близките, за наследяване на имущество и бизнес, за

опазване на капитал и богатство. Още, заради солидарното осигуряване на вече възрастните в семейството, на децата и младите в семейството, на любими и близки хора със специални нужди или в особени техни жизнени периоди и ситуации. Става дума за осигуряване на **материалните предпоставки**, за да може човек да е пълноценен в ролята си на баща и майка, на дядо и баба, на достоен наследник и продължител, на син или дъщеря, които съхраняват и надграждат семейното богатство – материално и финансово, статусно и престижно, професионално и съсловно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разгледаните в тази студия феномени, както и много други, демонстрират че съвременното семейство при новите условия *възражда своята икономическата роля и значимост*:

Първо, доколкото при връщане към повсеместна частна собственост, освободено дребно и средно предприемачество, либерализация на услугите и свободните професии, все по-гъвкава организация на труда и преместване на много от работните места в „електронната къщичка“ семейството става не само *естествена среда и мотиватор* за професионална изява и бизнес активност. То става основен субект при стопанисването на огромна част от общественото богатство и капитал, става основен кредитор и инвеститор, финансов играч. Превръща се в механизъм за трансфер на доходи, на икономически позиции и производствено ноу-хау.

Второ, поради рязкото поскъпване на живота, което води до крайно поляризиране на социалните и потребителските страти в обществото, семейството става основна житейска форма за относително увеличаване на богатството и за *удържане на високи и привилегирани* обществени статуси и професионални позиции сред елитите и средните класи. Както и обратно, става основна житейска форма за предотвратяване на по-дълбока бедност, за оцеляване в зоната на нормалността и обществената интегрираност сред ниските страти и слоевете на относителната бедност;

Трето, поради голямата *несигурност и скъсена житейска перспектива* семейството става алтернативна среда за намиране на сигурност и солидарност, на интимна споделеност и поколенческа перспектива. Борбата за живот и благоденствие в днешната агресивна обществена и икономическа среда изисква *колективно сплотяване и усилие*, събиране на възможности и ресурси – както заради общия, но така също и заради индивидуалния успех и реализация. Семейството е най-естествената и органична форма на колективност. При това колективност, която може да бъде база и стимул за пълноценна индивидуална изява и просперитет.

Четвърто, поради налагането в масовата психика на свръхценността „пари“, поради развихрянето на вещоманията и вторачването в материалния стандарт и неговото демонстриране като едва ли не единствен измерител за ли-

чностно достойнство и цивилизованост. Всичко това е по-лесно да се *осигури и задържи* чрез семейството, по-нормално е да се *демонстрира* чрез семейството, по-приемливо е, ако се *разпределя и ползва* в семейството;

Пето, поради нарастване на възможностите чрез специални професии да се осигури добър и свръхстандарт, висок обществен престиж, високо гражданско и лично самочувствие, сигурност и светла перспектива. Професиите на юристите и лекарите, на преподавателите и експертите, на мениджърите и икономистите, на финансистите и търговците, на администраторите и политиците, на луксозните занаяти и компютърните специалисти, на журналистите и артистите. Специалните и свободните професии разчитат на високото човешко качество, на специалното образование и квалификация, на интелектуалното ноу-хау, на кастовия манталитет и общности. А всичко това се *култивира и предава в поколенията*. Приемствеността и наследствеността тук е от изключителна важност. А оттук и важността на здравата семейна среда, вкл. в имуществено-финансов, в статусен и производствен план.

* * *

По време на индустриалната епоха, особено в социалистическия ѝ вариант, икономическите роли и значимост на семейството бяха в голяма степен свити и изнесени в публичната сфера. Закономерно нуклеарното семейство се сви до граничните форми на родители без деца и на един родител с дете/деца.

Сега, след епохата на индустриализма, в т.нар. „*информационно общество*“ при преобладаване на услугите и децентрализацията, икономическата роля на съвременното семейство се възражда в повечето от социалните слоеве и професионални общности. Възражда се, разбира се, в модернизирани много по-гъвкави и разнообразни форми. Това закономерно ще връща много хора към по-пълна нуклеарност – към по-многолюдни домакинства, към по-голяма отговорност при брачни и семейни кризи и конфликти, към по-добро съчетаване между взаимна толерантност и взаимна отговорност.

Сега някои специфични особености на българския социален характер, специфичният „*дух на нацията*“ (свойствена егалитарост, патернализъм, колективизъм, склонност към битово и материално самозадоволяване, недоверие към публичните механизми, нагласа към ниските цели и търпимост към недовършените неща, нагласа към дребната собственост, може би и предпазливост пред постоянното накъсване на жизнената перспектива поради обществени катаклизми) вместо *задържащи фактори*¹, които ни пречеха да се модернизираме и да догоним „развитите“ държави и нации, могат по странен начин да се обърнат и да се окажат наше *конкурентно предимство*.

Понякога да си относително изостанал може да се окаже конкурентно предимство и да се превърне в такова. Изостанал от напредналите на Запад процеси на индивидуализма и бездуховността, атомизирането на хората и отчуж-

¹ Колев, Благой. *Икономическа култура*. С., 2002, с. 275 – 278.

деността, превръщането им в дисциплинирани машинки за чужди интереси, както и в безропотни самодоволни потребители, или загубили издръжливост и виталност поради многото удобства и сигурност, както и поради високомерното самодоволство, че кризите са само за другите.

* * *

Може би ще прозвучи парадоксално, но подобно възможно обръщане на ефектите е важен обект за изследователска и аналитична работа – не само в социологически и социален смисъл, но и в чисто икономическите измерения и проекции. Именно тук бяха концентрирани конкретните цели и задачи на този проект.

Такава аналитична работа следва да открие ясни императиви пред властта и политиката относно семейството в качеството му и на икономически субект:

първо, да го признае и постулира като *значим стопански субект* наред с фирмите и корпорациите, общините и държавата;

второ, да престане да дискриминира *вътрешното инвестиране*, вкл. семейното, едностранно в полза на външното, и особено на т.нар. инвестиране от „стратегически инвеститори“;

трето, да открие *индиректните икономически въздействия* на семейството и силата му да *съхранява органичната връзка* на икономиката и нейното развитие с обществото като устойчива система.

Всичко това е важно, за да се гледа на съвременното българско семейство многостранно и комплексно. Това е нужна предпоставка в една добре скроена и практически ефективна демографска стратегия на държавата – стратегия за жизнено възпроизводство на българската нация и на трудовите ресурси на икономиката ни.

* * *

Въз основа на това изследване, анализ и методологическата му постановка бихме могли да направим следните **препоръки от принципно естество** към държавните семейна и демографска, данъчна и икономическа политика:

- В обществената философия и методологията на регулирането на икономиката следва да се възстанови силата на социологическия постулат, че **семейството е фундаментална обществена институция и социална клетка** в организма на обществото. „Общественото здраве“ предполага семейството да не бъде изключвано от състава на значимите и активните стопански субекти, вкл. като огромно по мащаб и изключително гъвкаво като форми предприемачество.
- Следва в държавната икономическа политика ясно да се **разграничат преките от косвените икономически функции** на съвременното семейство. Само на такава методологическа основа е възможна балансирана и системно-ефективна политика към стопанските инвестиции, възпроиз-

водството на производителната работна сила, кредитирането и покриването на рисковете, да се уреждат статусите на наследници, фирмените и личните фалити и др. под.

- Държавата следва да приеме методологическия принцип, че **демографската политика** (реализираща се през и чрез семейството¹) е **неотменима част от икономическата политика** в системен обхват в процеса на модернизация на икономиката. Особено при отворени масови потоци на вътрешна миграция и социална мобилност, както и на външна емиграция и имиграция.
- Държавната икономическа и демографска политика следва да се изработват въз основа на **модел за социологическата структура на човешкия капитал**² и на населението като цяло, на нацията, на трудовия производителен потенциал.
- Държавата следва да приеме, че закрилата на майчинството и родителството, но преди всичко на **образованото и интегрираното майчинство и родителство**, има и икономическа роля и функция на семейството. Обществените инвестиции тук по същество са **косвени икономически инвестиции** с огромен и продължителен системен ефект.
- Ясно следва да се **диференцира държавната политика** спрямо семейството и неговите икономически функции на **общодържавно и на местно общинско и селищно равнище**. Държавата следва да стимулира модернизирани и активност на местните власти в това отношение – съобразно народностните баланси в еднонационалната държава, съобразно образователната и цивилизационната структура на населението и работната сила.
- Аналогична политика следва да има и относно **бизнеса и корпоративните субекти**. Техните **социални инвестиции, форми на социален маркетинг с обществена кауза, спонсориране на социални дейности** са от изключителна важност, вкл. като партньор на държавата и общините.
- Предпоставка и инструмент на такава единна демографска, икономическа и национална държавна политика е **синхронизиране на законодателството и правно-процедурните норми**, стимулиращи преките и косвените икономически функции на семейството, в частност и общо – стабилността на брака, лоялното родителско партньорство, споделяната материална и финансова отговорност и ресурси в семейството.
- Предпоставка на горното е актуализиране на **Националната стратегия за развитие на населението и семейството** (през 2012 г. до 2030 г.), както и изработване и утвърждаване на **Национална доктрина** – с ясна цел и визия към какво се стреми и как ще изглежда България в по-близка и по-далечна перспектива, какъв е националният идеал днес – за да се

¹ Мирчев, Михаил. *Демографската криза като обществен проблем*. – В: *Социална динамика и ...* М-8-М, С., 2009, с. 25 – 176.

² Мирчев, Михаил. *Социологическа структура на човешкия капитал*. – В: *Социална динамика и ...* М-8-М, С., 2009, с. 345 – 374.

постигне съгласие и се обединят усилията на всички фактори на макро- и микроравнище.

- Нужна е стратегия и **ефективен обществен и медиен механизъм** за издигане на престижа на семейството, връщане към ценностите на устойчив брак, вкл. като икономически активна общност и институция.
- Този проект **създаде комплексен инструментариум** за емпирично изследване на икономическите функции на съвременното семейство. Нужно е този инструментариумът да се детайлизира и доразвие, вкл. като **система от индикатори** за съответна държавна политика, вкл. като система от индикатори, с които да работи НСИ и др. подобни държавни институции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. АНГЕЛОВ, Иван. *Кой натрупа държавния дълг в Америка и Европа? Пазарните фундаменталисти причиниха настоящата криза, а сега обвиняват своите опоненти, които работят за излизане от кризата.* София, 2011. Достъпно на: <http://www.iki.bas.bg/english/CVita/angelov/publications.htm>, последно посетен на 13 май 2015 г.
2. Ангелов, Ив. *Световната икономическа криза и България.* София: Проф. Марин Дринов, 2010.
3. БЕКЕР, Гари. *Икономическият анализ и човешкото поведение.* – В: Икономика и социология. Американската икономическа социология след 1970 г. Антология. ЛиК, С., 1999, с. 22 – 41.
4. БОГДАНОВ, Богдан. *Домакинските бюджети през периода 1999 – 2007 г.* – В: Икономика, бр. 3/2008. с. 55 – 61.
5. БОГДАНОВ, Богдан. *Доходи и разходи на домакинствата през последните десет години.* – В: Икономика, бр. 2/2006. с. 57 – 62.
6. БОГДАНОВ, Богдан. *За богатството и бедността на българските домакинства.* – В: Икономика, бр. 3/2006. с. 49 – 53.
7. *Наблюдения на домакинските бюджети в България (1925 – 2010 г.).* – В: Икономическа мисъл, бр. 5/2011. с. 79 – 105.
8. *България: социални предизвикателства и евроинтеграция.* Икономически доклад за Президента на Република България. Под общата р-я на М. Коцева, Н. Неновски, Ст. Статев. С., 2007.
9. ВЛАДИМИРОВ, Желю. *„Дигитално разделение” или дигитално измерение на информационното неравенство.* – В: Социологически проблеми, С., 2009.
10. ДИНКОВА, Мария и кол. *Съвременното българско семейство.* София: Отечество фронт, 1976.
11. ДИНКОВА, М. И кол. *Бракът като представа, ценност и реалност.* София: АССА-М, 1997.

12. ДИМИТРОВ, Димитър. *Финансовата криза и задлъжнялостта на българина*. София: Шанс, 2010.
13. ДИМИТРОВА, Теодора. *Анализ на кредитния портфейл на домакинствата в условията на финансова криза*. – В: Известие – издание на Икономическия университет Варна, бр. 1/2010. с. 78 – 89.
14. *Днешното българско семейство*. Обща ред. Кюранов, Чавдар. София: Наука и изкуство, 1987.
15. КАСТЕЛС, Мануел. *Силата на идентичността. Информационната епоха*. Т. II. София: ЛиК, 2006.
16. КИРОВА, Алла. *Джендър измерения на разделението на труда в семейството*. – В: Икономически алтернативи, УНСС, бр. 1/2007. с. 65 – 81.
17. КОЛЕВ, Благой. *Икономическа култура*. София: УИ „Стопанство”, 2002.
18. КОУЛМЪН, Джеймс С. *Перспективата на рационалния избор за икономическата социология*. – В: *Икономика и социология. Американската икономическа социология след 1970 г.* Антология. София: ЛиК, 1999. с. 69 – 100.
19. ЛИВЕНС, Йозеф. *Управление на семейните фирми: Ключът към успеха*. София: Захари Стоянов, 2007.
20. ЛИПОВЕЦКИ, Жил. *Парадоксално щастие*. София: Рива, 2008.
21. МАНИНГ, Робърт. *Нация на кредитните карти. Последниците от пристрастеността на Америка към кредита*. София: Сиела, 2005.
22. МИНЧЕВ, Веселин, Венелин, Бошнаков. *Икономика на българската емиграция – емпирични оценки*. – В: Икономическа мисъл, бр. 2/2006. с. 23 – 47.
23. МИРЧЕВ, Михаил. *Икономически функции на съвременните брак и семейство – процес на възразждане и цели на стабилизирането*. – В: Сборник доклади от конференция на БСУ, юни 2008, том II. Бургас, 2008, с. 101 – 111.
24. МИРЧЕВ, Михаил. *Новата класова структура на българското общество*. – В: Понеделник, бр. 5-6, София, 2008.
25. МИРЧЕВ, Михаил. *Две нови класи в структурата на българското общество (след прехода)*. – В: Понеделник, бр. 7 – 8, София, 2008.
26. МИРЧЕВ, Михаил. *Социална динамика и цивилизационно разслояване*. София: М-8-М, 2009.
27. МИХАЙЛОВ, Стоян. *Енциклопедичен речник по социология*. София: М-8-М, С., 1997.
28. МИХОВА, Геновева. *Работно време, условия на труд, демографско поведение*. София: Проф. М. Дринов, 2007.
29. *Мотиви към Проект за Семейен кодекс*, 2008.
30. МОЧЕВА, Христина и В. Тодорова. *Трудът на жената в с. Житен, Софийско*. – В: Земеделско-стопански въпроси, кн. 2, 1939.

31. ПАЧЕВ Ташо, Благой, Колев. *Икономическа социология*, София: УИ „Стопанство“, 2007.
32. ПЕТКОВ, Кръстьо. *Моделиране и прогнозиране бюджета на времето на жените*. – В: *Жената, труд и бит*, 1977.
33. РАНГЕЛОВА, Росица. *Икономическите последици от емиграцията*. – В: *Икономика*, бр. 3, 2007. с. 11 – 14.
34. САВОВ, Стоядин. *Макроикономика*. С., 1999.
35. *Семейни модели и миграция*. Национално представително проучване. 2007. Дочо Михайлов и колектив. АСА, ЦИС, МТСП, UNFPA, Фонд на ООН за населението.
36. СМАТРАКАЛЕВ, Георги. *Семейно облагане – за и против*. – В: *Икономическа мисъл*, бр. 2/2003, с. 109 – 117.
37. СТИГЛИЦ, Джоузеф. *Глобализацията и недоволните от нея*. София: УИ „Стопанство“, Изд. „ИнфоДар“, 2003.
38. СТОЯНОВА, Капка, Алла КИРОВА. *Оценка на нормативната уредба и политики за равнопоставеност на жената/майка в семейството и професията*. – В: *Икономическа мисъл*, бр. 6/2001. с. 57 – 74.
39. СТОЯНОВА, Капка. *Пол и преход*. ЦИПЖ в поредицата „Агенция за мониторинг на равнопоставеността на половете“, София, 2007.
40. СТОЯНОВА, Капка. *Алтернативни методи за остойностяване на неплатения домашен труд в Българското семейство*. – В: *Население*, бр. 1-2/2009. с. 14 – 28.
41. СТОЯНОВА, Капка. *Реалният принос на жените за бюджета и качеството на живот на семейството*. ЦИПЖ в поредицата „Агенция за мониторинг на равнопоставеността на половете“, София, 2010.
42. ТИЛКИДЖИЕВ, Николай. *Как е възможна общоприета класификация на социалните класи, групи и категории*. – В: *Светове в социологията*. София: Св. Климент Охридски, 2006, с. 357 – 372.
43. ТОДОРОВА, Саша, Ат. Атанасов, Т. Коцева, Здр. Тонева. *Влияние на социалния капитал и жизнените стратегии на младите хора върху брачното и фертилно поведение – основни резултати от едно панелно изследване*, – В: *Младите хора в Европейска България*. ЦИН при БАН, ИСЦС “Иван Хаджийски”, София, 2007.
44. ХАБЕРМАС, Юрген. *Структурни изменения на публичността*, София: Св. Климент Охридски, 1995.
45. ХРИСТОВ, Желязко. *Предизвикателствата пред труда*. Доклад пред V-та национална конференция на КНСБ, Пловдив, 27 – 28 февруари 2006. – В: *Синди*, бр. 2, 2006.
46. ХРИСТОВА, Светлинка. *Равнище и структура на доходите на домакинствата*. Научни трудове на УНСС, том 1, 2001. с. 115 – 140.
47. ЧЕНГЕЛОВА, Емилия. *Нагласи и оценки на българина към кредитоползването*. – В: *Финансовата криза и задлъжнялостта на българина*. Съст. и научна ред. Димитър Димитров. София: ИК Шанс АД, 2010.

48. AGHION, P., P. COMIN, and P. HOWITT, (2006). *When does domestic saving matter for economic growth?* NBER Working Paper No. 12275.
49. BECKER, Gary. *A treatise on the family*. Harvard University Press. 1993.
50. BERTRAND, Marianne and Antoinette SCHOAR. *The Role of Family in Family Firms*. In: Journal of Economic Perspectives, Vol. 20, Number 2, Spring 2006, p. 73 – 96.
51. BLAU, Francine, Lawrence KAHN and WALDFOGEL, Jane. *Understanding young women's marriage decisions: the role of labor and marriage market conditions*. In: Industrial and Labor Relations Review, vol. 53(4), July, p. 624 – 647.
52. CASTREN, Anna-Maija and Eric WIDMER. *Insiders and Outsiders in stepfamilies: Adults' and Children's Views on Family Boundaries*. In: Current Sociology. Vol. 63 (1). 2015. Pp. 25 – 56.
53. CHAMI, Ralph. Working Paper: *What is Different about Family Businesses?* IMF Working Paper No. 01/70, May 2001.
54. FAIRLIE, Robert and Alicia ROBB. *Families, Human Capital, and Small Business: Evidence from the Characteristics of Business Owners Survey*. In: Industrial and Labor Relations Review, Vol. 60, No. 2, Jan., 2007, p. 225 – 245.
55. FREIDEN, Alan. *The United States Marriage Market*. In: Journal of Political Economy, 1974, vol. 82, issue 2, p. S34 – S53.
56. GLADICHEVA, Rumiana. 2006. *Quality of work as a basic facet of quality of life (Bulgarian case 2000-2005: comparative analysis)*. In: Sociological problems Journal, special issue in English: Trajectories of contemporary sociology in Bulgaria. p. 304 – 325. Sofia.
57. HAN, Song and Casey MULLIGAN. *Human Capital, Heterogeneity and Estimated Degrees of Intergenerational Mobility*. In: The Economic Journal, Vol. 111, Issue 470, March 2001, p. 207 – 243.
58. KALWIJ, Adriaan and Wiemer SALVERDA. *The effects of changes in household demographics and employment on consumer demand patterns*. In: Applied Economics, Vol. 39, October 2007, p. 1447 – 1460.
59. KEISTER, Lisa. *Getting Rich America's New Rich and How They Got That Way*. Cambridge University Press, 2005.
60. SIMONSON, Julia and Laura CORDO, Nadiya KELL *Separate paths, same direction? De-Standardization of Male Employment Biographies in East and West Germany*. In: Current Sociology, Vol. 63, Number 3, May 2015. Pp. 387 – 410.
61. SCHROOTEN, M. and S. STEPHAN. *Private Savings and Transition*. In: Economics of Transition, 13(2), 2005. p. 287 – 309.
62. THIEME, Susan and SIEGMANN, Karin. *Coping on Women's backs. Social Capital-vulnerability Links through a Gender Lens*. In: Current Sociology, September 2010, Vol. 58 (5), pp. 715-737.
63. WALL, Karin and Rita GOUVEIA. *Changing Meanings of Family in Personal Relationships*. In: Current Sociology. Vol. 62 (3), 2014. Pp. 352 – 373.

Програмни документи:

Пазарът на кредити за домакинствата в България. Проучване на „Булбанк“ АД, сп. Банки Инвестиции, Пари, бр. 4/2006 г., стр. 43 – 45.; *Социалната икономика в Европейския съюз.* Доклад на CIRIEC, 2007; *Национална стратегия за демографско развитие на Република България 2012 – 2030.* МТСП.

Статистически източници:

Българска Народна Банка; Министерство на финансите на Република България; Бюлетин за резултатите от изборите за народни представители, проведени на 05 юли 2009. НСИ; *Население и демографски процеси* ‘2010, НСИ; *Образование в Република България* ‘2011, НСИ; *Преброяване* ‘2011, НСИ; *Статистически годишник на НСИ*, ‘2005, ‘2011; *Eurostat DataBasa; World Bank DataBasa.*

Програмни и нормативни документи:

Българската „пътека“ за постигане на по-добра гъвкавост и сигурност на пазара на труда 2009 – 2011 г.; Всеобща декларация за правата на човека; Европейска конвенция за защита на правата на човека и основните свободи; Европейска конвенция за защита на правата на детето; Закон за безопасни и здравословни условия на труд; Закон за закрила на детето; Закон за защита на конкуренцията; Закон за здравното осигуряване; Закон за данъците върху доходите на физическите лица; Закон за малките и средните предприятия; Закон за наследството; Закон за насърчаване на заетостта; Закон за семейните помощи за деца; Закон за собствеността; Закон за социално подпомагане; Закон за туризма; Кодекс за социално осигуряване; Кодекс на труда; Конституция на Република България; Лисабонска стратегия на ЕС (2000 – 2010); Мотиви към проекта за нов Семейен кодекс (2008 г.); Национална здравна стратегия; Национална стратегия за демографско развитие на Република България; Национална стратегия за детето; Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“; Проект за Семейен кодекс (2009 г.); Семейен кодекс (2009 г.); Търговски закон.

ИКОНОМИЧЕСКИ ФУНКЦИИ НА СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО СЕМЕЙСТВО

Резюме

Студията представя теоретико-методологическата постановка, инструментариума и основните резултати от изследователски проект, реализиран в периода 2009 – 2012 г., финансиран по НИД при УНСС. Преди това, в периода 2004 – 2009, аз работих в това изследователско поле в рамките на демографско-социологическия проект на Агенция АССА-М: „Семейството и бракът. Раждаемостта и възпроизводството на населението. Демографската ситуация и перспективите.“ През 2014 г. Агенция АССА-М продължи емпиричния мониторинг чрез представителни изследвания.

Семейството се разглежда не само като обект на стопанска и пазарна предприемчивост, но и като пряк икономически субект – със съпоставим ресурс за предприемчивост, инвестиции и стопанска активност. Семейството има и косвени икономически функции, доколкото е фундаментален „неикономически“ фактор за икономическа модернизация, гражданска рамка и стимул или пречка и ограничител за такава модернизация.

Анализира се преките и косвените икономически функции на съвременното българско семейство. Позиционира се в системата от фактори за икономическа и социална модернизация на България. Семейството като „неикономически фактор“ се анализира в 6 проблемно-тематични полета: (1) преки икономически функции: бизнес, собственост, данъци, кредити, задължения; (2) подготовка за труд, мотивиран и производителен труд; (3) професионална реализация, кариера, стабилност; (4) платежоспособност, материален стандарт; (5) потребителска активност; (6) човешки капитал, социална (дез)интеграция.

Тук си позволявам да акцентирам на три изследователски постижения: (1) дефинирана е проблематиката за стопанско-икономически функции (преки и косвени) на съвременното семейство в системен обхват; (2) операционализирани са основни блокове емпирични индикатори по основните сфери на реализация на съвременното семейство като пряк стопанско-икономически субект наред с ролята му на основен „неикономически“ фактор за модернизиране на българската икономика (авторски въпросник); (3) изработена е методика за сравнителен анализ на данните от различни източници.

Ключови думи: семейство, икономически функции, неикономически фактор, производителен труд, професионална реализация, материален стандарт, семеен бюджет, потребителска активност, човешки капитал, емпирично социологическо изследване, емпирични индикатори, сравнителен анализ.

JEL: D10, D13, D14, H31, I31, J10, J24, O15, R28.

ECONOMIC FUNCTIONS OF CONTEMPORARY BULGARIAN FAMILY

Abstract

The paper presents theoretical and methodological frame, research tools and main results of the research project carried out in 2009-2012, funded by UNWE. I have been working in this research field since 2004-2009 in the ASSA-M demographic and sociological research project on: „Family and marriage. Fertility and reproduction of population. Demographic situation and perspectives“. In 2014, ASSA-M Agency continued to monitor the development of the processes and tendencies in the field by representative surveys.

The family is seen not only as an object of economic and market entrepreneurship. But as a direct economic entity – a comparable resource for entrepreneurship, investment and economic activity. The family also has indirect economic functions, as far as it is a fundamental „non-economic“ factor for economic modernization, civil framework and incentive or an obstacle for modernization.

The paper analyses both direct and indirect economic functions of contemporary Bulgarian family. The family is positioned in the system of factors of economic and social modernization of Bulgaria. The family as a „non-economic factor“ is analyzed in 6 thematic fields: (1) direct economic functions: business property tax credit obligations; (2) preparation for work, motivated and productive work; (3) professional development, career stability; (4) solvency and material standard; (5) consumer activity; (6) human capital, social (dis)integration.

Here I venture to emphasize three research achievements: (1) business and economic functions (direct and indirect) of the modern family are defined in system scope; (2) some basic blocks of empirical indicators on key areas of implementation of the modern family as a direct business-economic entity, together with its role as a major „non-economic“ factor for modernization of the Bulgarian economy are operationalized (original questionnaire); (3) a methodology for comparative data analysis has been elaborated.

Key words: family economic functions, non-economic factor, productive work, career, material standart, family budget, consumer activity, human capital, empirical research, empirical indicators, comparative analyses.

JEL: D10, D13, D14, H31, I31, J10, J24, O15, R28.